

IDENTITET NIJE GRANICA VEĆ PROSTOR SUSRETA

Regionalna analiza stavova mladih o identitetu, različitosti i socijalnoj distanci
Crna Gora - Srbija - Albanija



Autorke analize istraživanja

Aleksandra Pajović

Milica Simonović

Ivana Vujović

Izdavač

Juventas,

Ulica Mila Radunovića 15/a, 81000 Podgorica

Metodologija istraživanja

Ivana Vujović

Jovan Bojović

Urednica publikacije

Ivana Vujović

Moderator/ke fokus grupa

Marija Ružić Stajović

Milica Simonović

Milica Popović

Aleksa Krstić

Albana Troshani

Vibe - Connecting young people - projektni tim

Jovan Bojović

Miloš Milačić

Andrijana Radulović

Aleksandra Vujačić

Aleksandra Pajović

Aleksa Krstić

Živana Janković

Fjorina Hoxha

Albana Troshan

Sadržaj

O projektu	4
Teorijski okvir.....	6
Identitet	6
Interakcija sa različitim grupama.....	9
Socijalna distanca i predrasude	11
Uključenost i isključenost	12
Izvori stavova i predrasuda	13
Uloga obrazovanja i društvenih institucija.....	15
Metodologija istraživanja.....	17
Nalazi za Albaniju.....	19
Uvod.....	19
Tematska analiza po blokovima.....	21
Razumijevanje identiteta i granice slobodnog izražavanja	21
Interakcija sa različitim grupama i uslovi pozitivnog kontakta	23
Socijalna distanca, stereotipi i predrasude	24
Uključenost, isključenost i iskustva neprihvatanja	26
Izvori stavova i reprodukcija predrasuda	26
Uloga škole, obrazovanja i institucionalne podrške.....	27
Prijedlozi i refleksije	27
Diskusija rezultata.....	28
Ključni zaključci	29
Nalazi za Crnu Goru.....	30
Uvod.....	30
Tematska analiza fokus grupa po blokovima.....	33
Razumijevanje identiteta i granice slobodnog izražavanja	33
Interakcija sa različitim grupama i uslovi pozitivnog kontakta	34
Socijalna distanca, stereotipi i predrasude	35
Uključenost, isključenost i iskustva neprihvatanja	37
Izvori stavova i reprodukcija predrasuda	38
Uloga škole, obrazovanja i institucionalne podrške.....	39

Prijedlozi i refleksije	39
Diskusija rezultata.....	40
Ključni zaključci	40
Nalazi za Srbiju	42
Uvod.....	42
Tematska analiza fokus grupa po blokovima.....	45
Razumijevanje identiteta i granice slobodnog izražavanja	45
Interakcija sa različitim grupama i uslovi pozitivnog kontakta	47
Socijalna distanca, stereotipi i predrasude	49
Uključenost, isključenost i iskustva neprihvatanja	51
Izvori stavova i reprodukcija predrasuda	52
Uloga škole, obrazovanja i institucionalne podrške.....	53
Preporuke mladih odnose se na nekoliko važnih oblasti u školama i institucijama:	55
Diskusija rezultata.....	55
Ključni zaključci	56
Literatura.....	60



O projektu

Tokom 2025. godine započeta je realizacija regionalnog projekta „VIBE – Connecting Young People“, usmjerenog na jačanje saradnje mladih iz Crne Gore, Srbije i Albanije kroz promociju kulturne raznolikosti, evropskih vrijednosti i međusobnog razumijevanja, uz podršku Konzorcijuma organizacija BOOST platforme. Projekat je osmišljen kao platforma za povezivanje mladih lidera i aktivista, sa ciljem izgradnje trajnih međuregionalnih veza i podsticanja aktivnog doprinosa procesu pomirenja i evropske integracije regiona.

Realizacija je započela objavljivanjem javnih poziva u sve tri države, putem kojih je odabrano po 15 mladih učesnika u svakoj zemlji. Selekcija je sprovedena na osnovu prijava i dodatnih razgovora, vodeći računa o motivaciji, dosadašnjem angažmanu i spremnosti za aktivno učešće u regionalnim aktivnostima.

U nastavku su organizovani trodnevni treninzi u svakoj državi, posvećeni temama evropskih vrijednosti, kulturne baštine, ljudskih prava i procesa evropskih integracija, sa posebnim osvrtom na Poglavlje 23. Kroz interaktivne radionice i moderirane diskusije, mladi su razvijali kritičko mišljenje, komunikacione i saradničke vještine, te produbljivali razumijevanje zajedničkih izazova u regionu.

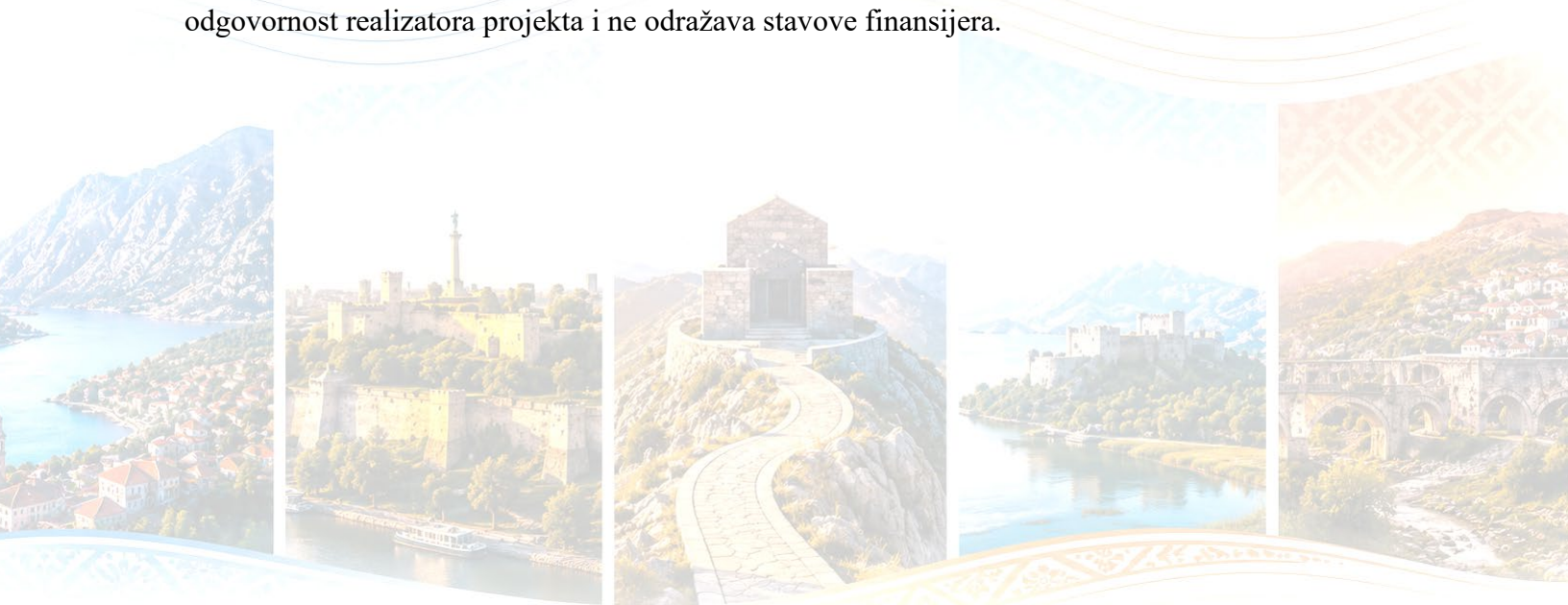
Program je obogaćen internim mobilnostima, tokom kojih su učesnici posjetili po tri grada u svojim državama. Kroz obilazak kulturno-istorijskih lokaliteta i susrete sa lokalnim akterima, mladi su imali priliku da prodube znanje o sopstvenoj kulturnoj baštini i da je sagledaju u širem regionalnom kontekstu.

Radili smo aktivno i na prekograničnim mobilnosti mladih, koje su omogućile mladima da borave u drugim državama i direktno sarađuju sa vršnjacima iz regiona. Dvodnevne posjete su obuhvatile zajedničke radionice, diskusije o regionalnoj saradnji i evropskim vrijednostima, kao i upoznavanje kulturnih i istorijskih znamenitosti, čime je dodatno ojačano međusobno povjerenje i razumijevanje.

Vidljivost aktivnosti dodatno je osnažena kroz snimanje kratkih reportaža u svakoj državi, koje su dokumentovale iskustva učesnika i ključne momente projekta. Materijali su prevedeni na crnogorski, srpski i albanski jezik, distribuirani putem društvenih mreža i emitovani na televizijama u sve tri zemlje, čime je poruka projekta doprijela do šire javnosti.

Pored edukativnog i omladinskog segmenta, projekat je imao i istraživačku komponentu usmjerenu na ispitivanje stavova mladih o regionalnoj saradnji, kulturnim percepcijama i evropskim vrijednostima kroz fokus grupe u Albaniji, Srbiji i Crnoj Gori. U tom kontekstu sprovedeno je istraživanje čiji rezultati predstavljaju važan doprinos razumijevanju potreba, izazova i perspektiva mladih u regionu, kao i osnovu za kreiranje preporuka namijenjenih institucijama i organizacijama civilnog društva u oblasti omladinske politike i regionalne saradnje.

Projekat „Vibe – Connecting Young People“, sprovodi Juventas (Crna Gora) u partnerstvu sa organizacijama Arsis (Albanija) i Heartefact (Srbija), a koji je finansijski podržan kroz BOOST program, koji sprovode Evropska asocijacija za lokalnu demokratiju – ALDA i Francuska agencija za razvoj (Agence Française de Développement). Sadržaj ove publikacija isključiva je odgovornost realizatora projekta i ne odražava stavove finansijera.



Teorijski okvir

Identitet

Identitet je određen kao pozicija u društvu, drugim riječima "svi procesi identifikacije odvijaju se unutar okvira koji podrazumijevaju specifičan društveni kontekst".¹ Kada govorimo o identitetu važno je uzeti u obzir ljude koji nas okružuju. Goffman (*Goffman*) naglašava da "socijalni i lični identitet prvenstveno su određeni percepcijama i definicijama drugih ljudi".² Ono ko smo mi definiše se uvijek u odnosu na druge ljude, te je samim tim identitet proizvod interakcije individualnih i kolektivističkih elemenata.

Društvene komponente su posebno istaknute u Eriksonovoj teoriji socijalnog identiteta. Ova teorija se fokusira na "grupu u pojedincu" i pretpostavlja da jedan dio identiteta mora biti definisan pripadnošću nekoj ili nekim grupama. Tako dolazi do kategorizacije, i sebe i drugih, dok se unutar tih kategorija ispoljavaju različiti oblici grupnog ponašanja, bilo u vidu solidarnosti prema svojoj grupi ili diskriminaciji prema drugim grupama.³ Stvaraju se grupe, tj. "mi" i "oni" koje nisu uvijek uniformisane po pitanju veličine ili bliskosti, već mogu biti sve - od porodice, škole, do grada i nacije.⁴ Važan element socijalnog identiteta na Balkanu jeste nacionalna pripadnost. Nezavisno od razumijevanja pojma nacije, uvijek postoje tri ključne komponente u njegovoj definiciji, tj. "zajedničko historijsko pamćenje, razvijene jezičke i kulturne veze koje omogućavaju komunikaciju, te ideja jednakosti među članovima grupe".⁵ Koristeći Alportovu (*Allport*) podjelu "mi i oni", prepoznaje se još jedna važna komponenta socijalnog identiteta na Balkanu. Jedan od temeljnih elemenata formiranja etničkog identiteta je ideja suprostavljanja drugome.⁶ Važno je prepoznati ovu crtu u definisanju identiteta na Balkanu, uzevši u obzir da su sve fokus grupe iz ovog istraživanja sprovedene u državama ovog regiona.

¹ Peter L. Berger i Thomas Luckmann, *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge* (Garden City, NY: Doubleday, 1966), str. 152.

² Erving Goffman, *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity* (Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1963), str. 106.

³ Sabine Trepte, „Social Identity Theory“, u: Jennings Bryant i Peter Vorderer (ur.), *Psychology of Entertainment* (Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates Publishers, 2006), str. 256.

⁴ Gordon W. Allport, *The Nature of Prejudice* (Cambridge, MA: Addison-Wesley Publishing Company, 1954), str. 32.

⁵ V. Burdiak, „Influence of Ethnic Stereotypes on the Development of Political Relations in the Balkans“, *Codrul Cosminului* 16(2) (2010), str. 150.

⁶ Ibid.

Kultura je fenomen koji se teško može odvojiti od individualnog ili kolektivističkog razumijevanja identiteta, jer se prihvata kao nešto što je u nama i oblikuje nas, ali i nešto čega smo mi dio i aktivno sudjelujemo u njenom postojanju. U knjizi 'Interpretacija kultura' ističe se da je kultura ključna tačka u razumijevanju čovjeka. "Postati čovjek znači postati individua, a individua se formira pod uticajem kulturnih obrazaca, historijski oblikovanih sistema značenja kroz koje dajemo smisao, strukturu i pravac sopstvenom životu. Ti obrasci nijesu opšti, već konkretni: ne samo „brak“ kao apstraktna kategorija, već određena shvatanja o odnosima između muškaraca i žena, o tome kako supružnici treba da se ponašaju ili ko treba da stupi u brak".⁷ Drugim riječima, naši identiteti nerazdvojni su od same kulture. Ono ko smo mi će nastajati, razvijati se i oblikovati pod uticajem kulture, nezavisno od našeg osjećaja pripadnosti ili nedostatka istog. Izazov, ako se može tako nazvati, nastaje danas, kada više ne možemo govoriti o 'homogenim' kulturama. Moderna i multikulturalna društva današnjice ne poznaju "jedinstveni oblik religije, kulture, jezika ili jednog tipa čovjeka".⁸

Savjet Evrope je 2008. godine objavio „*White Paper on Intercultural Dialogue*“, na koji možemo gledati kao temeljni dokument definisanja interkulturalnosti. U njemu se interkulturalnost definiše kao proces aktivne komunikacije i međusobnog razumijevanja među pojedincima i grupama različitog kulturnog, etničkog, religijskog i jezičkog porijekla, zasnovan na uzajamnom poštovanju i ravnopravnosti.⁹ U tom kontekstu, interkulturalni dijalog se razumije kao razmjena stavova koja gradi društvenu koheziju, tj. sposobnost društva da obezbijedi dobrobit svih svojih članova uz umanjivanje razlika.¹⁰ Interkulturalnost prevazilazi ograničenja multikulturalizma, jer podrazumijeva aktivnu interakciju i uzajamni uticaj različitih kultura, čime doprinosi integraciji, toleranciji i razvoju zajedničkog društvenog identiteta.¹¹ Uz to, važan faktor u razvoju interkulturalnog društva jeste uspostavljanje ravnoteže između očuvanja kulturnih razlika i izgradnja zajedničkih društvenih vrijednosti.¹²

⁷ Clifford Geertz, *The Interpretation of Cultures: Selected Essays* (New York: Basic Books, 1973), str. 52.

⁸ S. Akova i G. T. Unal, „The Culture of Coexistence and Perception of the "Other" in the Western Balkans“, u: S. Akova (ur.), *Studies on Balkan Studies II* (Berlin: Peter Lang, 2021), str. 41.

⁹ Council of Europe, *White Paper on Intercultural Dialogue: Living Together as Equals in Dignity* (Strasbourg: Council of Europe, 2008), str. 10.

¹⁰ Ibid., str. 11.

¹¹ Ibid., str. 16-17.

¹² Ibid.

Ubrzanim tokom globalizacije i regionalizacije, ne možemo više govoriti o konceptu multikulturalnosti već o interkulturalnosti. Jang Jun Kim (*Young Yun Kim*) smatra da zahvaljujući interkulturalizmu identitet pojedinca prolazi kroz dva međusobno povezana procesa: individualizaciju i univerzalizaciju. Individualizacija se odnosi na prihvatanje sopstvenog i tuđih identiteta kao jedinstve, izvan uspostavljenih društvenih kategorija, prelazeći preko ustanovljenih 'mi i oni' podjela. Istovremeno, univerzalizacija nas navodi da razumijemo relativnost kulturnih vrijednosti i univerzalnim aspektima ljudske prirode. Samim tim, pojedinac postaje autonoman i svjestan svojih odluka, a ne isključivo vođen normama vlastite kulture.¹³

Elementi identiteta razvijaju se u različitim dobima života, prema određenom unutrašnjem razvojnom planu. Kroz cijeli život postoji stalna interakcija između pojedinca i njegovog društvenog okruženja, te taj plan "može biti podržan ili ometen društvenim zahtjevima".¹⁴ U tom razvojnom planu, adolescencija se definiše kao period u kojem pojedinac "mora razviti osjećaj ličnog identiteta i izbjeći opasnosti difuzije identiteta i konfuzije uloga (...) Identitet se ne dobija automatski, niti ga društvo direktno dodjeljuje, on se mora aktivno izgraditi kroz lični angažman".¹⁵ Formiranje ličnog identiteta predstavlja osnovni psihološki stepenik u odrastanju, a istraživanje, kako ga Erikson oslovljava, "ego-identiteta" ključna je karakteristika adolescencije.¹⁶ U stabilnim društvima, pojedinci se doživljavaju kao jedinstvene ličnosti, kroz sve površne i suštinske razlike koje imaju naspram drugih ljudi¹⁷, dok Erikson naglašava "kriza identiteta u individualnom životu i savremena kriza u istorijskom razvoju ne mogu razdvojiti, jer se međusobno definišu i u suštini su relativne jedna prema drugoj".¹⁸ U odgovorima sa fokus grupa u Albaniji, Crnoj Gori i Srbiji, vidjećemo da mladi definišu identitet kroz njegove individualne komponente, nešto što može biti proizvod adolescencije i traganja za ličnim identitetom, ali i dugogodišnje identitetske krize i nestabilnosti u regionu i svijetu.

¹³ Young Yun Kim, „The Identity Factor in Intercultural Competence“, u: Darla K. Deardorff (ur.), *The SAGE Handbook of Intercultural Competence* (Thousand Oaks, CA: SAGE Publications, 2009), str. 56.

¹⁴ Rolf E. Muuss, *Theories of Adolescence*, 6. izd. (New York: McGraw-Hill, 1996), str. 43.

¹⁵ Ibid., str. 51-52.

¹⁶ Ibid., str. 43.

¹⁷ Erving Goffman, *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity* (Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1963), str. 56.

¹⁸ Rolf E. Muuss, *Theories of Adolescence*, 6. izd. (New York: McGraw-Hill, 1996), str. 43.

Interakcija sa različitim grupama

Kao što je ranije spomenuto, radi lakšeg razumijevanja svijeta oko nas, ljude kategorizujemo u grupe, drugim riječima "Socijalne kategorizacije su kognitivni alati koji segmentiraju, klasifikuju i uređuju društveno okruženje, omogućavajući pojedincu različite oblike društvenog djelovanja, te definišu njegovo mjesto u društvu".¹⁹ Na osnovu ovih kategorizacija, mi tumačimo naše interakcije sa drugima. Prepoznamo one sa kojima dijelimo određene zajedničke karakteristike, ali i one grupe koje su drugačije od naše. Govoreći o takvom intergrupnom kontaktu, pojedini autori su smatrali da može doći do povećane sumnje i straha, što samo po sebi može dovesti do otvorenog konflikta, ali prema Alportovoj kontakt hipotezi intergrupni kontakt prati smanjenje predrasuda, posebno u optimalnim uslovima gdje "dvije grupe dijele sličan status, interese i zadatke, te kada situacija podstiče lični i bliski kontakt među pripadnicima grupa".²⁰ Ispitivanje ove teorije dokazalo je da se utisci intergrupnog kontakta najčešće generalizuju, te stavovi postaju pozitivniji prema cijeloj spoljašnjoj grupi i njenim članovima.²¹ Socijalna kategorizacija i intergrupni kontakt su važni u procesu formiranja identiteta: pojedinci procjenjuju svoju grupu u odnosu na druge, što direktno utiče na samopoštovanje i, s tim u vezi, jačinu osjećaja pripadnosti. Socijalna poređenja se najčešće odvijaju između sličnih grupa. Što su grupe sličnije, veća je želja pojedinaca da svoj identitet procjenjuju pozitivno u odnosu na onaj naspram sebe.²² Ovo je relevantno za razumijevanje intergrupnih kontakata i konflikata na Balkanu. Različite etničke grupe su slične, zbog geografske blizine i istorijske povezanosti, ali opet dovoljno različite da se među njima stvaraju tenzije i želja za nadmetanjem.

Etnocentrizam je definisan kao "uvjerenje da je svjetonazor sopstvene kulture centralan za cjelokupnu stvarnost".²³ Pojava etnocentrizma nije strana. Kao pojedinci neminovno je da budemo pristrasni i da težimo vrijednostima koje su podudarne sa našim identitetom. Ali, etnocentrični

¹⁹ Sabine Trepte, „Social Identity Theory“, u: Jennings Bryant i Peter Vorderer (ur.), *Psychology of Entertainment* (Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates Publishers, 2006), str. 257.

²⁰ Thomas F. Pettigrew i Linda R. Tropp, „A Meta-Analytic Test of Intergroup Contact Theory“, *Journal of Personality and Social Psychology* 90(5) (2006), str. 752.

²¹ Ibid., str. 766.

²² Sabine Trepte, „Social Identity Theory“, u: Jennings Bryant i Peter Vorderer (ur.), *Psychology of Entertainment* (Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates Publishers, 2006), str. 258-259.

²³ Sally L. Mahoney i Jon F. Schamber, „Exploring the Application of a Developmental Model of Intercultural Sensitivity to a General Education Curriculum on Diversity“, *The Journal of General Education* 53(3/4) (2004), str. 315.

stavovi nas mogu dovesti do predrasuda koje se učvršćuju kroz proces kategorizacije.²⁴ U tom procesu, percepcija drugih u velikoj mjeri zavisi od procjene njihovih namjera i kompetentnosti, na osnovu čega se stvara utisak saradnje ili konkurencije. Sa druge strane, etnorelativizam predstavlja "promjenu u percepciji, gdje razlike više nijesu prijeteće, već se razumiju kroz razvoj novih kategorija za njihovo tumačenje".²⁵ Društvena interakcija je neophodna za ovakav stav, jer je socijalizacija odgovorna za razvijanje sposobnosti razumijevanja perspektiva drugih. U ovom kontekstu, možemo govoriti o toleranciji, ne kao pukom trpljenju razlika, već kao svjestan odnos zasnovan na dijalogu i međusobnom poštovanju.²⁶ Iz ovog razloga, teško je govoriti o modernim multikulturalnim društvima, jer takav pristup često podrazumijeva odsustvo stvarne interakcije među različitim grupama. Sa druge strane, interkulturalizam podrazumijeva aktivno učešće u društvu i uzajamno razumijevanje, čime se prevazilaze ograničenja etnocentrizma i stvara se osnov za inkluzivno društvo.²⁷

Razvoj od etnocentrizma ka etnorelativizmu podrazumijeva "razumijevanje 'drugosti', tako da percepcija kulturnih razlika postaje jednako kompleksna kao i percepcija važnih događaja u sopstvenoj kulturi".²⁸ Povezano sa tim, razvoj kulturne samosvijesti, odnosno sposobnosti refleksije o sopstvenim kulturnim obrascima omogućava pojedincima da prepoznaju sopstvene ograničenosti prema drugima.²⁹ Benetov (*Bennett*) razvojni model objašnjava prelaz iz etnocentrizma u etnorelativizam kroz faze koje se kreću od poricanja (nemogućnost prepoznavanja drugih), odbrane (podjela "mi" i "oni") i minimalizacije (zanemarivanje razlika i naglašavanje sličnosti) do prihvatanja (razumijevanje različitosti), adaptacije (ponašanje u skladu sa drugačijim kulturnim kontekstom) i integracije (direktno povezivanje između kultura).³⁰ Ovakav

²⁴ Gordon W. Allport, *The Nature of Prejudice* (Cambridge, MA: Addison-Wesley Publishing Company, 1954), str. 25; Sabine Trepte, „Social Identity Theory“, u: Jennings Bryant i Peter Vorderer (ur.), *Psychology of Entertainment* (Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates Publishers, 2006), str. 258.

²⁵ Sally L. Mahoney i Jon F. Schamber, „Exploring the Application of a Developmental Model of Intercultural Sensitivity to a General Education Curriculum on Diversity“, *The Journal of General Education* 53(3/4) (2004), str. 315.

²⁶ Dragan M. Todorović, „Tolerance, Multiculturalism and Interculturalism in the Balkans“, *Facta Universitatis – Series Philosophy, Sociology, Psychology and History* 18(1) (2019), str. 2.

²⁷ Ibid., str. 6-7.

²⁸ Milton J. Bennett, „Developmental Model of Intercultural Sensitivity“, u: Young Yun Kim (ur.), *The International Encyclopedia of Intercultural Communication* (Hoboken, NJ: Wiley, 2017), str. 2.

²⁹ Chrysi Rapanta i Susana Trovão, „Intercultural Education for the Twenty-First Century: A Comparative Review of Research“, u: Fiona Maine i Marianna Vrikki (ur.), *Dialogue for Intercultural Understanding* (Cham: Springer, 2021), str. 19.

³⁰ Milton J. Bennett, „Developmental Model of Intercultural Sensitivity“, u: Young Yun Kim (ur.), *The International Encyclopedia of Intercultural Communication* (Hoboken, NJ: Wiley, 2017), str. 2-5.

transformativan proces definiše se kao interkulturalno učenje, u kojem se kroz iskustva i aktivne refleksije sopstvenog djelovanja mijenja perspektiva, od etnocentrične do etnorelativističke.³¹ Ovo je preduslov za interkulturalno društvo koje Todorović definiše kao društvo u kojem živimo "jedni sa drugima i jedni za druge" u kojem se identitet razvija u odnosu sa drugima, a ne naspram njih.³²

Socijalna distanca i predrasude

Različiti načini na koje mladi u Albaniji, Crnoj Gori i Srbiji definišu identitet, a samim tim i interakcije između drugačijih identiteta mogu se povezati sa Gofmanovim definisanjem tri osnovna tipa stigme. Prvi tip se odnosi na vidljive fizičke karakteristike, dok drugi tip Gofman opisuje kao stigmom povezanu sa ličnim osobinama i obrascima ponašanja. Treći tip su "plemenske stigme" i odnose se na pripadnost rasi, naciji, religiji, ali i porodici.³³ Svakako, prepoznatljivo je da drugi, a posebno treći tip dominiraju u stavovima ljudi ovog regiona. Kakva god bila priroda stigme, "obilježeni" pojedinac udaljen je u društvenim interakcijama od ljudi, ili dominantnih grupa, u njegovoj sredini. Slično Alportovoj kontakt hipotezi, Gofman navodi da "kako odnosi među ljudima postaju bliži, stereotipni pristupi slabe, a zamjenjuju ih razumijevanje, empatija i realističnija procjena ličnih osobina".³⁴

Svakako, važno je razumjeti pristup društva različitostima, kako bi se razumjela potreba za kontaktom među njima. Stereotipi, predrasude i socijalna distanca ukorijenjeni su u osnovnim procesima percepcije drugih. Društvo uspostavlja načine kategorizacije ljudi, pri čemu se određene karakteristike stereotipno povezuju sa pojedinim grupama. Na taj način nepoznatim pojedincima pripisujemo njegov "socijalni identitet" u skladu sa unaprijed formiranim očekivanjima i bez svjesnog razmišljanja.³⁵ Sklonost ka grupisanju, čak i u onim svakodnevnim aspektima, Erikson objašnjava kao "nužne odbrane" od nesigurnosti i nestabilnosti identiteta, jer se sve razlike mogu prepoznati kao prijetnja.³⁶ Odvojenost različitih grupa jeste prirodna stvar, prouzrokovana

³¹ Chrysi Rapanta i Susana Trovão, „Intercultural Education for the Twenty-First Century: A Comparative Review of Research“, u: Fiona Maine i Marianna Vrikki (ur.), *Dialogue for Intercultural Understanding* (Cham: Springer, 2021), str. 19-20.

³² Dragan M. Todorović, „Tolerance, Multiculturalism and Interculturalism in the Balkans“, *Facta Universitatis – Series Philosophy, Sociology, Psychology and History* 18(1) (2019), str. 7.

³³ Erving Goffman, *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity* (Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1963), str. 4-5.

³⁴ *Ibid.*, str. 51.

³⁵ *Ibid.*, str. 2.

³⁶ Rolf E. Muuss, *Theories of Adolescence*, 6. izd. (New York: McGraw-Hill, 1996), str. 52.

sklonosti ka poznatom i ukorijenjenosti u sopstvenoj kulturi, ali nedostatak komunikacije može dovesti do preuveličavanja razlika i potencijalnih konflikata.³⁷ U ovakvom kontekstu nastaju stereotipi kao pojednostavljena i često pretjerana uvjerenja o grupama, koja služe da opravdaju naše ponašanje prema njima.³⁸ Na osnovu ovakvih stereotipa, nastaju predrasude koje se ogledaju u obrascima neprijateljstva prema grupi ili njenim određenim članovima koje su često proizvod sopstvenog sistema vrijednosti.³⁹ Vođeni unutrašnjim vrijednostima i spoljašnjim okolnostima jača se ideja ‘nas’ protiv ‘njih’. Spoljašnje okolnosti prepoznaju se u jačanju etničkih stereotipa kroz nedostatak informacija o drugima i izolaciju naroda, dok se na Balkanu istrajnost etničkih stereotipa može pripisati važnosti jačanja nacionalnih ideja kroz njegovu čitavu zabilježenu istoriju.⁴⁰ Svakako, kao što je već navedeno, brojna istraživanja prikazuju da se predrasude mogu ublažiti kroz intergrupni kontakt, posebno kada takav kontakt omogućava prepoznavanje zajedničkih interesa i zajedničke ljudskosti. Stoga se fokus mora staviti na razvoj interkulturnog obrazovanja, kao nužnog mehanizma za smanjenje distance i prevazilaženje predrasuda.⁴¹

Uključenost i isključenost

U kontekstu uključenosti i isključenosti, položaj pojedinca u društvu određen je načinom na koji se percipiraju razlike koje njega izdvajaju naspram drugih. Zapadna, demokratski razvijena društva su često Balkan vidjela kao primjer marginalizacije manjinskih identiteta, gdje netolerancija od strane dominantnih grupa dovodi do izolacije manjina i produbljivanja društvenih podjela.⁴² Ovo je posebno primjetno kroz stigmatizaciju, gdje drugačiji pojedinci razvijaju osjećaj nesigurnosti radi stalne izloženosti procjeni drugih, što ih tjera da kontrolišu sopstveno ponašanje u društvenim interakcijama.⁴³ Prevazilaženje isključivanja stigmatizovanih grupa iz društva zahtijeva razvoj praksi koje podstiču stvarnu interakciju i međusobno uvažavanje. U vezi sa tim, ističe se

³⁷ Gordon W. Allport, *The Nature of Prejudice* (Cambridge, MA: Addison-Wesley Publishing Company, 1954), str. 19.

³⁸ Ibid., str. 52.

³⁹ Ibid., str. 12-27.

⁴⁰ V. Burdiak, „Influence of Ethnic Stereotypes on the Development of Political Relations in the Balkans“, *Codrul Cosminului* 16(2) (2010), str. 151.

⁴¹ Chrysi Rapanta i Susana Trovão, „Intercultural Education for the Twenty-First Century: A Comparative Review of Research“, u: Fiona Maine i Marianna Vrikki (ur.), *Dialogue for Intercultural Understanding* (Cham: Springer, 2021), str. 22.

⁴² Dragan M. Todorović, „Tolerance, Multiculturalism and Interculturalism in the Balkans“, *Facta Universitatis – Series Philosophy, Sociology, Psychology and History* 18(1) (2019), str. 9.

⁴³ Erving Goffman, *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity* (Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1963), str. 14.

interkulturalno obrazovanje, posebno kada se govori o djeci imigranata, od kojih se ne treba i ne može očekivati potpuna asimilacija, već je neophodno omogućiti im očuvanje sopstvenog kulturnog identiteta uz uključivanje u društvo koje ih okružuje.⁴⁴ Važno je prepoznati ulogu obrazovanja u stvaranju okruženja u kojem se svi učenici osjećaju prihvaćeno, bez izlaganja diskriminaciji. Ovo se ponovo nadovezuje na ono što interkulturalizam predstavlja. To nije dominacija jedne kulture i prilagođavanje ostalih njoj kako bi se stvorilo homogeno društvo, već aktivno podsticanje raznolikosti i uzajamno obogaćivanje kultura.⁴⁵ Jedino tako inkluzija postaje proces u kojem razlike nisu samo stvar tolerancije, već i vrijedan izvor društvenog razvoja.

Izvori stavova i predrasuda

Proces formiranja stavova može se posmatrati kao zajednički uticaj kolektivnih i individualnih faktora. Svakako, glavni izvor predrasuda vezuje se za potrebe i navike koje proizilaze iz pripadnosti grupi i koje pojedinac usvaja kao član te grupe.⁴⁶ Proces usvajanja ovakvih navika i vrijednosti, počinje u djetinjstvu kroz nešto što se obilježava kao primarna socijalizacija. Ovo označava pojavu gdje dijete internalizuje stvarnost oko sebe i razumije je kao prirodnu, svakodnevnu i neizbježnu.⁴⁷ Sa druge strane, sekundarna socijalizacija vezuje se za sve kasnije procese socijalizacije, koji nadograđuju ove obrasce.⁴⁸ Stvaranje stavova se vezuje za obje vrste socijalizacija, jer se podrazumijeva da je svaki pojedinac dio "formirane društvene strukture", gdje će drugi uticati na njegovu društvenu realnost i percepciju sebe u društvu.⁴⁹ Snažan emocionalni kontekst primarne socijalizacije, pripisuje se značaju autoriteta odraslih, tj. "Dijete može prihvatiti ta pravila sa entuzijazmom ili otporom, ali nema alternativu, ono mora učestvovati u tom procesu".⁵⁰ U adolescenciji, dolazi do odvajanja od stavova starijih generacija, te samim tim i povećanja uticaja vršnjaka, koje u ovom dobu imaju ključnu ulogu u formiranju identiteta djeteta.⁵¹

⁴⁴ Ian Hill, „Student Types, School Types and Their Combined Influence on the Development of Intercultural Understanding“, *Journal of Research in International Education* 5(1) (2006), str. 18.

⁴⁵ Dragan M. Todorović, „Tolerance, Multiculturalism and Interculturalism in the Balkans“, *Facta Universitatis – Series Philosophy, Sociology, Psychology and History* 18(1) (2019), str. 19.

⁴⁶ Gordon W. Allport, *The Nature of Prejudice* (Cambridge, MA: Addison-Wesley Publishing Company, 1954), str. 11.

⁴⁷ Peter L. Berger i Thomas Luckmann, *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge* (Garden City, NY: Doubleday, 1966), str. 167.

⁴⁸ Ibid., str. 50.

⁴⁹ Ibid.

⁵⁰ Ibid., str. 154.

⁵¹ Rolf E. Muuss, *Theories of Adolescence*, 6. izd. (New York: McGraw-Hill, 1996), str. 152.

Kada govorimo o Balkanu, važno je osvrnuti se na uticaj koji istorija i, samim tim, mediji i politički diskurs imaju na stvaranje predrasuda u ovom regionu. Specifičnost ovog predjela proizilazi iz značaja istorijskih događaja i kolektivnih sjećanja koji oblikuju etničke identitete i čije razlike se preslikavaju na sve aspekte života, tj. društvene, ekonomske, političke, umjetničke i druge.⁵² Ovakve razlike pojačane su istorijskom borbom za nacionalnu emancipaciju i etničkim konfliktima.⁵³ Istaknuti značaj nacionalnog pitanja, posebno pod uticajem propagande i državne politike, doveo je do razvoja nacionalizma, koji se vremenom transformisao u separatizam i ekstremizam.⁵⁴ Zanemarivanje ovakvih društvenih pojava stvorilo je animozitet među balkanskim etničkim grupama koji je i dalje danas primjetan. Bek (*Beck*) dodatno imenuje metodološki nacionalizam, označavajući ograničavanje perspektive na okvire nacionalne države, prikivajući ustaljene obrasce nejednakosti i institucionalizovanje "okretanje glave na drugu stranu".⁵⁵ Uzrok ovoga je izolacija i ograničeni kontakt, što dovodi do "nedostatka objektivnih informacija o drugima". U ovakvom okruženju stereotipi, predrasude i netrepeljivost čvrsto opstaju i nakon radikalnijih promjena u društvu ili državi.⁵⁶ Usađeni stereotipi potom oblikuju političke narative na Balkanu, među grupama će se isticati predrasude i mitovi i svaka će grupa težiti da istakne svoju superiornost, ukazujući na neprevaziđenu borbu za postizanje hegemonije na ovim prostorima.⁵⁷

Prevazilaženje ovih podjela moguće je samo ako se temelji na komunikaciji, uzajamnom priznavanju i prihvatanju razlika. Društvo ne treba da bude zajednica uniformisanih pojedinaca, već se "mi" i "oni" trebaju razumjeti kao komplementarni pojmovi.⁵⁸ Izgradnja povjerenja među narodima zahtijeva suočavanje sa prošlošću, jer kako ističe Hana Arent (*Hannah Arendt*), "samo izuzetno teško opraštanje, koje se daje i prima kroz sjećanje, može stvoriti neophodno povjerenje u odnosima između država i nacija i osnažiti ih".⁵⁹ Povjerenje gradi osjećaj sigurnosti, a što se

⁵² S. Akova i G. T. Unal, „The Culture of Coexistence and Perception of the "Other" in the Western Balkans“, u: S. Akova (ur.), *Studies on Balkan Studies II* (Berlin: Peter Lang, 2021), str. 42.

⁵³ V. Burdiak, „Influence of Ethnic Stereotypes on the Development of Political Relations in the Balkans“, *Codrul Cosminului* 16(2) (2010), str. 148.

⁵⁴ *Ibid.*, str. 156.

⁵⁵ Ulrich Beck, „Re-Inventing Europe: A Cosmopolitan Vision“, *Quaderns de la Mediterrània*, 10 (2008), str. 110-111.

⁵⁶ V. Burdiak, „Influence of Ethnic Stereotypes on the Development of Political Relations in the Balkans“, *Codrul Cosminului* 16(2) (2010), str. 152.

⁵⁷ *Ibid.*, str. 156-157.

⁵⁸ S. Akova i G. T. Unal, „The Culture of Coexistence and Perception of the "Other" in the Western Balkans“, u: S. Akova (ur.), *Studies on Balkan Studies II* (Berlin: Peter Lang, 2021), str. 43.

⁵⁹ Ulrich Beck, „Re-Inventing Europe: A Cosmopolitan Vision“, *Quaderns de la Mediterrània*, 10 (2008), str. 114.

“Evropljani” osjećaju sigurnijim u svom nacionalnom dostojanstvu, više će biti otvoreni ka drugima i njihovim interesima.⁶⁰

Uloga obrazovanja i društvenih institucija

Važnost sistemskog pristupa razvoju tolerancije među različitim grupama prepoznato je još 1983. godine, kada su evropski ministri obrazovanja na konferenciji u Berlinu uveli korišćenje termina “interkulturalno obrazovanje”.⁶¹ Ovakva institucionalizacija tolerancije omogućava da interkulturalizam pređe iz “ideje u konkretan društveni proces integracije”.⁶² Kada govorimo o interkulturalnom učenju, govorimo o tome “kako dolazimo do razumijevanja drugih kultura, ali i sopstvene, kroz interakciju, kako učimo i komuniciramo u kulturnim kontekstima i kako učimo kulturno”.⁶³ Važan pojam u razumijevanju kompleksnosti interkulturalnog učenja jeste, ranije pomenuta, “kulturalna samosvijest” koja se odnosi na prepoznavanje perspektive iz koje posmatramo grupu sa kojom interagujemo.⁶⁴

Ovakav pristup je u skladu sa Benetovim Razvojnim modelom interkulturalne senzitivnosti (*Developmental Model of Intercultural Sensitivity - DMIS*) koji nalaže da se interkulturalna kompetencija razvija postepeno, kroz promjene u percepciji i sve složenije razumijevanje kulturnih razlika.⁶⁵ Nužno je razumjeti da kulturne razlike mogu djelovati prijeteće, jer dovode u pitanje naše etnocentrične načine razmišljanja.⁶⁶ Iz ovih razloga, interkulturalno obrazovanje ne može biti samo prenošenje informacija o drugim kulturama, jer takav pristup ne razvija sposobnost razumijevanja prema drugim kulturama.⁶⁷ Istraživanja dokazuju da programi koji ovakvim temama pristupaju kroz analizu i evaluaciju kulturnih razlika, kroz diskusije i istraživanje, znatno

⁶⁰ Ibid., str. 116.

⁶¹ Chrysi Rapanta i Susana Trovão, „Intercultural Education for the Twenty-First Century: A Comparative Review of Research“, u: Fiona Maine i Marianna Vrikki (ur.), *Dialogue for Intercultural Understanding* (Cham: Springer, 2021), str. 9.

⁶² Dragan M. Todorović, „Tolerance, Multiculturalism and Interculturalism in the Balkans“, *Facta Universitatis – Series Philosophy, Sociology, Psychology and History* 18(1) (2019), str. 9.

⁶³ Chrysi Rapanta i Susana Trovão, „Intercultural Education for the Twenty-First Century: A Comparative Review of Research“, u: Fiona Maine i Marianna Vrikki (ur.), *Dialogue for Intercultural Understanding* (Cham: Springer, 2021), str. 10.

⁶⁴ Ibid.

⁶⁵ Milton J. Bennett, „Developmental Model of Intercultural Sensitivity“, u: Young Yun Kim (ur.), *The International Encyclopedia of Intercultural Communication* (Hoboken, NJ: Wiley, 2017), str. 1-2.

⁶⁶ Sally L. Mahoney i Jon F. Schamber, „Exploring the Application of a Developmental Model of Intercultural Sensitivity to a General Education Curriculum on Diversity“, *The Journal of General Education* 53(3/4) (2004), str. 312.

⁶⁷ Ibid., str. 313.

efikasnije razvijaju interkulturalnu senzitivnost.⁶⁸ Stoga, interkulturalno obrazovanje se ne smije svesti na teorijski pristup, već mora biti "dinamičan proces učenja i dijaloga", u kojem će pojedinac naučiti dosta o drugima, ali i o sebi (Rapanta i Trovao, 2021, str. 21–22).⁶⁹



⁶⁸ Ibid., str. 325-332.

⁶⁹ Chrysi Rapanta i Susana Trovão, „Intercultural Education for the Twenty-First Century: A Comparative Review of Research“, u: Fiona Maine i Marianna Vrikki (ur.), *Dialogue for Intercultural Understanding* (Cham: Springer, 2021), str. 21-22.

Metodologija istraživanja

Metodologija istraživanja zasnovana je na kvalitativnom pristupu, primjenom metode fokus grupa. Ukupno je organizovano 22 fokus grupe, konkretno devet u Albaniji, osam u Crnoj Gori i pet u Srbiji, sa ukupno 253 učesnika/ce.

U **Albaniji** je istraživanje sprovedeno od 25. februara do 6. marta, sa 75 učesnika/ca, različitih uzrasta. U istraživanju su učestvovali/e studenti/kinje Fakulteta društvenih nauka (studijski programi Psihologija i Socijalni rad), srednjoškolci/ke, kao i stručnjaci/kinje zaposleni u nevladinom sektoru (psiholozi/škinje i socijalni radnici/e). Starosna struktura ispitanika/ica kretala se od 15 do 29 godina, čime je obuhvaćen širok raspon perspektiva mladih i profesionalaca/ki koji rade s njima. Pojedine grupe su bile rodno homogene, dok su druge bile mješovite.

Fokus grupe u **Crnoj Gori** imale su ukupno 89 učesnika/ca i istraživanje je sprovedeno u periodu od 2. februara do 13. marta. U njima su učestvovali/e učenici/e srednjih škola u Podgorici, Bijelom Polju, Danilovgradu i na Cetinju. Grupe su većinom bile mješovite, sa izuzetkom VII grupe gdje su sve učesnice bile ženskog pola.

U **Srbiji** je na fokus grupama učestvovalo ukupno 89 mladih i istraživanje je realizovano tokom prve sedmice marta 2026. godine. Četiri fokus grupe su bile organizovane u srednjim školama u Beogradu, dok je peta organizovana na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu. Ovim istraživanjem su obuhvaćeni mladi od 15 do 30 godina.

Podaci su prikupljeni kroz moderirane grupne diskusije, koje su omogućile interakciju među učesnicima/ama i razmjenu mišljenja o istraživačkoj temi. Prikupljeni podaci analizirani su metodom tematske analize, s ciljem identifikovanja ključnih obrazaca, stavova i iskustava učesnika/ca. Analiza njihovih odgovora rađena je u odnosu na sljedeće izdvojene teme:

- **Razumijevanje identiteta i granice slobodnog izražavanja:** tema koja analizira kako mladi definišu identitet i u kojoj mjeri osjećaju slobodu izražavanja sopstvene pripadnosti;
- **Interakcija sa različitim grupama:** tema koja ispituje kontakte između mladih različitih identiteta i kvalitet tih interakcija;
- **Socijalna distanca, stereotipi i predrasude:** ova tema analizira percepciju društvene distance između različitih grupa;

- **Uključenost, isključenost i iskustva neprihvatanja:** ova tema je posebno važna za razumijevanje osjećaja pripadnosti u društvu;
- **Izvori stavova i reprodukcija predrasuda:** analiza faktora koji oblikuju stavove mladih;
- **Uloga obrazovanja i društvenih institucija;**
- **Preporuke i refleksije učesnika/ca.**

Metodološka ograničenja istraživanja proizlaze prvenstveno iz njegove kvalitativne prirode. Nalazi fokus grupa ne omogućavaju generalizaciju na ukupnu populaciju mladih u Albaniji, Crnoj Gori i Srbiji, već ukazuju na dominantne obrasce značenja, percepcija i iskustava unutar analiziranog uzorka. Dodatno, dinamika fokus grupa može uticati na izražavanje stavova, uključujući prisustvo društveno poželjnih odgovora ili suzdržanost u iznošenju osjetljivih mišljenja. Sastav grupa, koji uključuje i mlade i profesionalce/ke, može uticati na način artikulacije stavova i nivo refleksivnosti u diskusiji. Takođe, interpretacija nalaza zasniva se na tematskoj analizi, što podrazumijeva određeni stepen istraživačke interpretacije i mogućnost različitih čitanja materijala.



Nalazi za Albaniju



Uvod

Nalazi fokus grupa pokazuju da mladi u Albaniji identitet prepoznaju kao višeslojnu i legitimnu dimenziju ličnosti, ali i da sloboda njegovog izražavanja nije jednako dostupna svima. U iskazima učesnika/ca prepoznaje se opšta normativna podrška različitosti, uz istovremeno postojanje jasnih granica prihvatanja kada su u pitanju stigmatizovane grupe, posebno Romi i LGBTIQ+ osobe. Posebno je izražen obrazac po kojem direktni kontakt sa drugim grupama smanjuje distancu i relativizuje stereotipe, dok porodica, škola, mediji, društvene mreže i politički diskurs često djeluju kao kanali kroz koje se predrasude prenose, učvršćuju ili normalizuju. Važna tenzija javlja se između deklarativne otvorenosti i svakodnevnih praksi osude, zadirkivanja, izbjegavanja i suptilne stigmatizacije.

Ovakvi nalazi su usklađeni sa prethodnim izvještajima i istraživanjima urađenim u Albaniji u vezi sa ovom temom. U izvještaju Evropske komisije iz 2024. ističe se da u Albaniji, uprkos formalnoj usklađenosti pravnog okvira sa evropskim standardima, njegova implementacija ostaje slaba, uz ograničene mogućnosti političkog učešća nacionalnih manjina i neriješena pitanja slobodne samoidentifikacije i upotrebe manjinskih jezika.⁷⁰ Uz to, na pitanje da li je legalna diskriminacija po osnovu pola, rase, religije, seksualne orijentacije ili rodnog identiteta, 86% ispitanika/ica u Albaniji je odgovorilo odrično⁷¹, što označava da pravna svijest može biti relativno visoka, ali sa sobom ne vuče i socijalnu prihvatljivost.

Prema prethodnim istraživanjima, ali i našim nalazima, najveća socijalna distanca među mladima u Albaniji se prepoznaje prema LGBTIQ+ zajednici. Istraživanje iz 2024. ukazuje na to da 82.8% mladih smatra homoseksualnost neprihvatljivom.⁷² Dodajući na to, 39% ispitanika/ica iz Albanije u istraživanju iz 2023. podržava pravo istopolnih parova na usvajanje djece. Sa druge strane, bilježi se 77% podrške pravu istopolnih parova da naslijede imovinu partnera i 73% podrške da se u slučaju bolesti / smrti tretiraju kao član porodice.⁷³ Ovakvi podaci potvrđuju da albansko društvo može podržati administrativna prava, ali se granica povlači na emotivno-intimnim pitanjima kao

⁷⁰ European Commission, *Albania 2024 Report* (Brisel: European Commission, 2024), str. 41.

⁷¹ Albanian Helsinki Committee, *Human Rights Barometer in Albania* (2024), str. 67.

⁷² Friedrich Ebert Stiftung, *Youth Study Albania 2024* (Tirana: Friedrich Ebert Stiftung, 2024), str. 25.

⁷³ LGBTI ERA, *Attitude towards LGBTIQ+ People in the Western Balkans* (Tirana: LGBTI ERA, 2023), str. 7–22.

što su brak i usvajanje. Ovo ide u skladu sa šablonom dobrog pravnog okvira, a loše implementacije što dovodi do lošeg položaja LGBTIQ+ osoba i nedostatka institucionalne zaštite u slučajevima nasilja. To se ogleda u UN SOGI izvještaju koji ističe zabrinjavajuće visok nivo diskriminacije LGBTIQ+ osoba u školama, kako od strane vršnjaka/inja, tako i ponekad od strane nastavnog osoblja. Problem dodatno pogoršava nedostatak tačnih i inkluzivnih informacija o seksualnoj orijentaciji i rodnom identitetu u nastavnim programima, zbog čega se LGBTIQ+ učenici/e često osjećaju izolovano i bez podrške. Nasilje i diskriminacija dovode do toga da neki učenici/e napuštaju školovanje⁷⁴, što im kasnije smanjuje mogućnosti zapošljavanja i povećava rizik od dugoročne društvene marginalizacije. U istom izvještaju je uz ove podatke navedeno da 80% LGBTIQ+ učenika/ca ne prijavljuje diskriminaciju nadležnim licima u školi.⁷⁵

Uz LGBTIQ+ zajednicu, u Albaniji je prepoznatljiva i socijalna distanca prema Romima i Egipćanima (u daljem tekstu RE populacija ili Romi). U svom izvještaju *Access to Justice*, UNDP ističe brojne prepreke s kojima se ranjive grupe suočavaju kada se govori o pristupima pravdi. Romi često nemaju potrebna dokumenta i suočavaju se s niskim nivoom obrazovanja, što im otežava pristup informacijama o pravnoj pomoći.⁷⁶ Ovakvo stanje u pogledu obrazovanja, može se objasniti izvještajima EK i Amnesty International-a u kojima se navodi da je pristup obrazovanju među Romima i njihova segregacija u prosveti kontinuirani problem u Albaniji.⁷⁷ Štaviše, podaci nalažu da je u maju 2022. godine Evropski sud za ljudska prava utvrdio povredu prava šest RE porodica zbog indirektno diskriminacije djece u osnovnoj školi.⁷⁸ Ovakve činjenice svjedoče tome da isključivanje romske djece iz škole, a samim tim i zajednice, nije samo stvar ličnih percepcija, već je društveno ukorijenjen stav koji se ne mijenja zbog nedostatka institucionalnog reagovanja.

Izostanak reakcija od strane institucija ne prepoznaje se samo u obrazovanju, niti samo prema LGBTIQ+ zajednici i RE populaciji. U izvještaju EK, navodi se "Žene koje žive u ruralnim i udaljenim područjima, Romkinje i Egipćanke, kao i LGBTIQ+ osobe, suočavaju se sa ograničenim

⁷⁴ United Nations General Assembly, *Visit to Albania*, A/HRC/59/43/Add.1 (New York: United Nations, 2025), str. 9.

⁷⁵ Ibid.

⁷⁶ United Nations Development Programme, *Study on Access to Justice in Albania* (Tirana: UNDP, 2024).

⁷⁷ European Commission, *Albania 2024 Report* (Brisel: European Commission, 2024), str. 41.

⁷⁸ Amnesty International, *Amnesty International Report 2022/23: The State of the World's Human Rights – Albania* (London: Amnesty International, 2023).

pristupom primarnoj zdravstvenoj zaštiti, kao i uslugama seksualnog i reproduktivnog zdravlja”.⁷⁹ Važnost prepoznavanja socijalnih distance ističe se u tome da diskriminatorni stavovi nisu samo to. Oni su odraz institucionalno posredovane nejednakosti, koja utiče na kvalitet života pojedinih grupa u društvu. Svakako, uloga pojedinca u promovisanju stereotipa može se izvući iz podatka istraživanja Smart Balkans, sprovedenog 2025. godine, u kojem se navodi da je te godine zabilježeno 96 slučajeva govora mržnje u digitalnom prostoru, gdje su najčešće mete bile već ustanovljene marginalizovane grupe – LGBTIQ+ osobe, Romi, žene i migranti.⁸⁰ EK navodi da je govor mržnje ozbiljan problem u javnom prostoru, te dodaje da je KMD 2023. godine obradio šest slučajeva govora mržnje (na osnovu rase, roda i seksualne orijentacije), dok su dva na kraju i bila potvrđena. EK uz to dodaje da su potrebne dodatne obuke i podizanje kapaciteta među stručnjacima/kinjama za sprovođenje zakona i pravosuđe.⁸¹ Ovaj nalaz dokazuje da javni diskurs nosi realne posljedice, te da institucije govore mržnje registruju, ali ne reaguje na njih adekvatno.

Tematska analiza po blokovima

Razumijevanje identiteta i granice slobodnog izražavanja

Nalazi ukazuju da učesnici/e identitet najvećim dijelom definišu kroz spoj njegovih individualnih komponenti, kao što su lične vrijednosti, ponašanje, osnovni administrativni podaci (ime, pol) i karakterne osobine, gdje ističu iskrenost, lojalnost, dobrotu, integritet i empatiju. Identitet se, iz individualne perspektive, razumije i kao samopercepcija, samoizražavanje i samoidentifikacija, tj. *“Riječju identitet poistovjećujem sebe, svoje ime, mjesto iz kojeg dolazim i ono što jesam”*. Kolektivne komponente razumiju se kroz pripadnost određenoj grupi, bilo da je to porodica, nacija ili religija, kao i kroz povezanost sa njenim elementima u vidu istorije, tradicije, kulture, jezika, ali i vrijednosti. Eriksonova teorija socijalnog identiteta navodi da se pojedinci identifikuju sa grupom “na način koji omogućava održavanje pozitivnog samoidentiteta”, što se kasnije primjećuje u pristrasnosti, posvećenosti i lojalnosti svojoj grupi, ali i diskriminaciji prema drugim grupama.⁸² Snažno je prisutno definisanje identiteta u relaciji sa drugima, tj. kako se mi predstavljamo drugima, kako se povezujemo sa njima, ali i kako se razlikujemo od njih. Ističe se i razvojni proces, kroz koji identitet prolazi. On se razumije kao dinamična pojava koja se mijenja pod uticajem

⁷⁹ European Commission, *Albania 2024 Report* (Brisel: European Commission, 2024), str. 39.

⁸⁰ Dorentina Hysa, *Monitoring Report on Hate Speech in Albania* (Tirana: Smart Balkans, 2025), str. 5.

⁸¹ European Commission, *Albania 2024 Report* (Brisel: European Commission, 2024), str. 39.

⁸² Young Yun Kim, „The Identity Factor in Intercultural Competence“, u: Darla K. Deardorff (ur.), *The SAGE Handbook of Intercultural Competence* (Los Angeles: SAGE, 2009), str. 55.

iskustva i interakcije svojih individualnih i kolektivističkih komponenti. Trepte navodi da su lični i socijalni identitet različiti nivoi samokategorizacije, te se njihova istaknutost određuje u odnosu na "individualne razlike ili kolektivne sličnosti", dodajući da u određenim situacijama, oni mogu postati istovremeno istaknuti.⁸³

Iako određeni broj mladih u Albaniji pozitivno ocjenjuje slobodu izražavanja identiteta u svojoj državi, analizom svih odgovora dolazi se do zaključka da ovakva sloboda nije apsolutna, već uslovna i zavisna od konteksta. Govoreći o svojim ličnim iskustvima, dio učesnika/ca navodi da ne prepoznaje podjele (npr. na osnovu religije), te da samim tim mladi otvoreno iskazuju svoj identitet u javnom prostoru, ističući sportske događaje, i da *"izražavamo svoju kulturnu ili etničku pripadnost sa ponosom"*. Sa druge strane, ograničenja u izražavanju identiteta se najviše vezuju za strah od osuđivanja, konkretnije *"mladi oklijevaju da to rade zbog straha od vršnjačkog nasilja"*. Ističe se kako stigma najviše pogađa RE populaciju, te se njihovo izražavanje identiteta i najviše sputava. Jaz između ljudi iz ruralnih i urbanih krajeva, potvrđuje postojanje socijalne hijerarhije, te se prepoznaje kao jedna od najvećih prepreka u slobodi izražavanja identiteta. S tim u vezi, prepoznaje se da je sloboda izražavanja uslovljena kontekstom. Otvorenost se povećava kada se grupe u riziku od odbacivanja osjećaju sigurno, tj. *"kada su u grupama koje dijele iste vrijednosti"*. Goffman prepoznaje ovakvo ponašanje i definiše to kao strategiju ljudi u riziku od socijalne isključenosti "da podijele društveni svijet na veliku grupu kojoj ne otkrivaju ništa i malu grupu povjerljivih osoba kojima otkrivaju sve i na čiju podršku računaju. U bliskim odnosima, otkrivanje stigme može dovesti do odbacivanja, ali i očuvanja ličnog integriteta".⁸⁴ Svakako, i u slučajevima kada postoji sloboda izražavanja, takva formalna sloboda ne znači i potpuna društvena prihvaćenost. Sloboda izražavanja se, dakle, pojavljuje kao deklarativna vrijednost, ali ne i kao ravnomjerno raspoloživo iskustvo.

Procjenjivanje na osnovu identiteta se normalizuje i najčešće se ogleda u osuđivanju na osnovu porijekla, dijalekta i identiteta. Ovakvo procjenjivanje ponovo ukazuje na ruralno-urbanu podjelu u Albaniji i definiše se kao *"osjećaj osuđivanja... prema onima koji nisu iz grada"*. Stavovi ovog tipa pripisuju se često i uticaju društvenih mreža. Postoji važnost konteksta neposrednog okruženja

⁸³ Sabine Trepte, „Social Identity Theory“, u: Jennings Bryant i Peter Vorderer (ur.), *Psychology of Entertainment* (Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 2006), str. 257.

⁸⁴ Erving Goffman, *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity* (Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1963), str. 95.

u analizi osuđivanja drugih, jer se navodi da *"neka područja su tolerantnija od drugih"*. Pojedini mladi smatraju da ih lična iskustva sa osuđivanjem motivišu da druge tretiraju sa razumijevanjem i tolerancijom, dok drugi ističu da su pod ovakvim okolnostima bili primorani da razviju mehanizme odbrana, trudeći se *"da to prihvate s humorom"*.

Interakcija sa različitim grupama i uslovi pozitivnog kontakta

U iskazima se prepoznaje potpuna normalizacija prijateljstava sa drugim grupama, kao i relativizacija razlika među njima. U slučajevima gdje su razlike prepoznate, ističu se rješenja koja omogućavaju da se uspješno interaguje uprkos njima, tj. kroz zajednička interesovanja, poštovanje, učenje, ali i stvaranje vremena i prostora za lični razvoj. Istaknuta je važnost institucionalne izloženosti razlikama, jer se za glavno mjesto interakcije sa različitim grupama izdvajaju obrazovne ustanove, posebno fakultet. Uz škole, za preostale sredine gdje se kultiviraju razlike i razvijaju pozitivne interakcije dodati su sport, putovanja, društvene mreže i Tirana, što ukazuje na to da veća izloženost razlikama dovodi do veće tolerancije.

Pozitivna iskustva interakcije se pripisuju radoznalosti i volji za učenjem o drugačijim kulturama, ali i želji za ličnim razvojem (*"osjećamo se veoma prijatno i vidimo to kao priliku da razumijemo druge kulture i unaprijedimo način razmišljanja"*). Mladi ističu transformativni efekat ovakvih interakcija, jer ih vide kao instrument za razvijanje tolerancije, naglašavajući *"predrasude i diskriminacija imaju tendenciju da se smanjuju"* u slučajevima neposrednog kontakta. Uzajamno poštovanje se izdvaja kao ključni uslov za pozitivne interakcije. Pojedini ispitanici/e u potpunosti relativizuju uticaj razlika na njihove odnose sa ljudima različitih identiteta. Gledanje na neke karakteristike identiteta kao na nevažan faktor može ukazivati na visok nivo integracije, ali i na ignorisanje strukturalnih razlika i njihovog uticaja na pojedince i društvo.

Nedostaci ili otežavajuće okolnosti u odnosima sa različitim grupama prepoznaju se u potrebnom trudu u prilagođavanju, otežanoj komunikaciji, ali i 'urođenom' osjećaju segregacije po sličnim grupama, zbog straha od osuđivanja (*"kreiramo društvene krugove sa ljudima koji dijele naša uvjerenja"*). Razlike vrijednostima mogu biti izvor konflikta, te su mladi skloni da održavaju distancu prema ljudima koji se razlikuju od njih po tom osnovu. Kontakt nije u mogućnosti da obriše razlike, ali kroz komunikaciju, razlike iz izvora prijetnje, mogu prerasti u izvor znatiželje i tolerancije.

Uticaj porodice se ogleda na običaje, ideološka shvatanja, percepcije (*"osjećam se ograničeno svojim porodičnim pravilima"*), suzdržanost prema međuvjerskim partnerima i mentalitet, ali uticajem ovakvih razlika postajemo svjesniji svoje kulture. Prepoznaju se i *'soft cultural'* (meke kulturološke) razlike kroz različitosti u vidu garderobe, kozmetike, muzike, filmova i hrane, tj. razlike koje su često na prvi pogled primjetne i samim tim stvaraju prvi utisak o osobi u njihovoj okolini.

Velika želja za učenjem o drugim kulturama stvara se pod uticajem volje za razvijanje empatije i kritičkog mišljenja (*"upoznavanje različitih pojedinaca... predstavlja priliku za razvijanje empatijskih kapaciteta i razumijevanje iskustava koja se razlikuju od sopstvenih"*), ali i u prepoznavanju transformativnog potencijala učenja u umanjivanju straha i mijenjanju prvobitnih osuđivačkih stavova. Bennet ovu transformaciju definiše kao kretanje na liniji od etnocentrizma do etnorelativizma. U sklopu toga on definiše interkulturalnu senzitivnost kao sposobnost da "percepcija kulturnih razlika postane jednako kompleksna kao i percepcija važnih događaja u sopstvenoj kulturi", dok interkulturalna komunikativna kompetencija označava pretvaranje te senzitivnosti u ponašanje koje omogućava "usklađivanje značenja između različitih kulturnih konteksta".⁸⁵ Transformativni potencijal učenja potvrđuje se u istaknutim razlikama u toleranciji u odnosu na prethodne generacije, navodeći da **"generacija Z više vrednuje osobu nego njeno porijeklo"**.

Socijalna distanca, stereotipi i predrasude

U iskazima učesnika/ca najveća socijalna distanca se prepoznaje prema RE populaciji i LGBTIQ+ zajednici što se prepoznaje i u njihovoj institucionalnoj marginalizaciji. Uz njih, pojavljuju se otpori prema različitim religijama, ali se religija izdvaja i kao izvor predrasuda prema LGBTIQ+ zajednici.

U pogledu nacionalnosti ističe se dvosmjerna netrepeljivost između stranaca i Albanaca. Dodatni elementi koji izazivaju socijalnu distancu i predrasude prema mišljenjima mladih su fizičke i karakterne osobine, pogotovo kada su u pitanju žene, porijeklo iz ruralnih krajeva i društveni status. Mladi prepoznaju LGBTIQ+, Rome, žene i osobe iz ruralnih dijelova kao najčešće i najprepoznatljivije marginalizovane grupe.

⁸⁵ Milton J. Bennett, „Developmental Model of Intercultural Sensitivity“, u: Young Yun Kim (ur.), *The International Encyclopedia of Intercultural Communication* (Hoboken: Wiley, 2017), str. 2.

Izražen je obrazac racionalizovanja predrasuda kao posljedica neznanja, generalizacije pojedinačnih iskustava ili kao odgovor na snažno izražavanje nečijeg identiteta. Ovo je važan nalaz zato što pokazuje da se negativni stavovi ne predstavljaju nužno kao otvorena mržnja, nego kao navodno “razumna” reakcija na nedovoljno provjerene slike o drugima. U tome se vidi mehanizam normalizacije predrasuda: one se održavaju kao nešto svakodnevno, objašnjivo i društveno gotovo očekivano.

Obrazovne ustanove su mjesto gdje mladi najčešće prepoznaju slučajeve diskriminacije, posebno naglašavajući direktan uticaj nastavnog osoblja ili kako jedan od učesnika izjavio: *“nastavnik ne samo da ga nije uključio, već je (negativno) uticao i na druge”*. Pored obrazovnih ustanova, mladi navode diskriminaciju i na društvenim mrežama, na radnom mjestu prema strancima i u javnom prevozu prema osobi druge rase. Među odgovorima stvara se paradoks dok su – škole i društvene mreže su prepoznate kao glavna mjesta interakcije, to su i mjesta gdje je diskriminacija najprisutnija, suprotno onome što kontakt hipoteza nalaže. Primjetno je da se pokušaji uspostavljanja kontakta i stvaranja inkluzivnih odnosa često zadržavaju na individualnom nivou, dok u pogledu društva stvari ostaju nepromijenjene.

Na osnovu stavova mladih, bliski odnosi između grupa nisu prepoznati kao nešto što je sporno (*“ne bih to vidio kao prepreku”*) ili se štaviše vide kao vrlo pozitivna (*“to bi bilo bogatstvo”*). Svakako, ovakva tolerancija nije sveobuhvatna. Prema nekim odgovorima, ovakav stav se ne odnosi na LGBTIQ+ osobe, jer bi bilo *“teško prihvatiti nekoga”*. Sloboda izražavanja nije jednako dostupna svima: kada je homoseksualnost široko označena kao neprihvatljiva, prostor “sigurnog” izražavanja identiteta se sužava i postaje uslovljen kontekstom.

Ograničenost inkluzije prema različitim grupama, prepoznaje se u stavovima prema međuvjerskim ili međunacionalnim brakovima. Porodični pritisak u velikoj mjeri ograničava ovakve odnose i ispitanici/e ističu pritisak da nađu nekog sličnog svom identitetu. Oni kojima međuvjerski brakovi ni po kojem osnovu ne smetaju su u manjini, ali naglašavaju da je poštovanje najvažnija komponenta takvih brakova, ali i da to nije toliki problem mlađim generacijama. Odgovori na ovu temu otkrivaju jednu od ključnih tenzija u interkulturalnosti: prihvatanje je relativno lako iskazati na nivou opšte norme, ali postaje krhkije kada razlika uđe u polje intimnosti, porodice i društvenog prestiža.

Uključenost, isključenost i iskustva neprihvatanja

Mladi prepoznaju isključivanje kroz diskriminaciju i eksploataciju izvan države i marginalizaciju, ali ističu da se isključenost najčešće manifestuje kroz svakodnevne "sitne" prakse: *"ljudi su držali distancu"*, neuključivanje u grupu, nepravedne odluke u školama, zadirkivanje, etikete ("malokē") i komentare. Ovakve prakse čine isključivanje rutinskim, što učvršćuje njegovu postojanost u društvu. Zabrinjavajući nalazi su oni koji ukazuju na institucionalni neuspjeh škola u spriječavanju diskriminacije od strane nastavnika i drugova iz razreda. Ova diskriminacija bazira se na nacionalnosti, a često se primjećuje i prema romskim učenicima.

Mladi napominju emotivne posljedice koje iskustva isključivanja nose sa sobom, posebno *"kada dolazi od nekoga za koga misliš da bi trebalo da bude razmljiviji i profesionalniji, to te mnogo više pogađa"*. Autoritet ne djeluje samo zaštitno, već može i pojačati iskustvo poniženja i nesigurnosti, što dovodi do dugoročnog gubitka povjerenja u institucije.

Kada se govori o pozitivnim primjerima inkluzije, ne govori se o ustanovljenoj vrijednosti, već se navode lični primjeri ponašanja, kao npr. *"uvijek sam pokazivao poštovanje prema njoj"*. Ovo je važno istaći, jer se inkluzija u iskazima učesnika/ca ne prikazuje kao neka velika ideološka gesta, već skup malih praksi ravnopravnog tretmana i poštovanja koje se naizgled podrazumijevaju.

Izvori stavova i reprodukcija predrasuda

Nalazi vrlo dosljedno pokazuju da porodica ima centralnu ulogu u formiranju ranih stavova. Mladi smatraju da porodica oblikuje našu percepciju i da je osnov vrijednosti, izvor stavova, početak svega i glavni faktor u formiranju predrasuda, koje kasnije društvo pojačava i legitimira. To znači da socijalna distanca nije samo individualni stav, nego dio procesa socijalizacije koji se internalizuje rano i često ostaje nepropitan.

Škola, mediji, društvene mreže i politički diskurs djeluju kao sekundarni, ali veoma moćni pojačivači tih obrazaca. Ovakvo viđenje škola potvrđuje uticaj institucionalizovanog okvira na formiranje i širenje stavova. U vezi sa društvenim mrežama, ističe se nedostatak kritičkog razmišljanja, jer stvari koje vide na društvenim mrežama mladi ne preispituju, ali usvajaju i brzinu širenja predrasuda na Internetu, gdje se humor koristi kao alat za normalizaciju diskriminacije.

Politički diskurs se, s druge strane, prepoznaje kao faktor koji održava cikluse predrasuda na strukturnom nivou. Važna tenzija javlja se između individualne odgovornosti i društvene proizvodnje stavova. Iako učesnici/e povremeno naglašavaju da svako može *"formirati svoje"*

mišljenje", mnogo veći dio odgovora pokazuje koliko su te lične procjene zapravo društveno posredovane.

Kada učesnici/e kažu da *"nedostatak interakcije"* utiče na njihovo formiranje, oni zapravo potvrđuju da se socijalna distanca ne reprodukuje samo kroz negativne poruke, nego i kroz društvenu odvojenost, nevidljivost i odsustvo iskustva susreta. U tom smislu, reprodukcija predrasuda nije samo pitanje stavova, već i pitanje strukture svakodnevice u kojoj različite grupe ostaju prostorno, simbolički ili institucionalno razdvojene.

Uloga škole, obrazovanja i institucionalne podrške

Sa jedne strane, ispitanici/e prepoznaju inicijative škole da promoviše interkulturalnost, ali ih karakterišu kao nedovoljne i neefektivne, tj. da *"i dalje ima prostora za unapređenje"*, dok sa druge strane, navode da često *"nastavnici postaju dio grupe koja vrši nasilje"*. Napori se prepoznaju u određenim aktivnostima kao što su *"psihosocijalne aktivnosti ili otvoreni časovi"* i nastavni program koji uključuje predmete vezane za raznolikost. Svakako, mladi ukazuju na pretjerani teorijski pristup, kao i neodstatke aktivnosti, efektivnosti, volje i truda, uz kritiku da se ove aktivnosti *"ne (sprovode) sa ozbiljnošću sa kojom bi trebalo"*.

Nalazi ukazuju da obrazovni sistem ima značajan potencijal za smanjenje distance, ali da taj potencijal ostaje sužen kada se svede na formalne aktivnosti bez prostora za dijalog i jasnu institucionalnu normu neprihvatljivosti diskriminacije. Znanje o različitosti postoji u institucionalnom okviru, ali ne dopire emotivno do mladih i ne postaje društveno relevantno za njih, te prema njihovim mišljenjima, u cilju bilo kakvih društvenih promjena, su potrebni pristupi učenju bazirani na iskustvu i grupnom radu.

Prijedlozi i refleksije

Kada su u pitanju preporuke za školu mladi većinom predlažu razgovor o inkluziji i interkulturalnosti kroz interaktivne aktivnosti, *"ne kroz dosadna predavanja... bolje kroz stvarne ljudske priče i debate"*, koje bi bile bazirane na interkulturalnoj izloženosti, tj. *"više praktičnih aktivnosti gdje možemo predstaviti tradicionalnu odjeću i hranu"*. Veliki broj odgovora naginje se ka razmjenama i sličnim iskustvima, iza kojih stoji volja za upoznavanjem sa novim kulturama i ljudima i želja za putovanjima. Mladi smatraju da razmjene *"stavljaju mlade u situacije gdje su svi jednaki"*. Preporučuju se radionice, festivali, gdje bi se predstavljala tradicionalna odjeća i hrana, fokus grupe, kampanje o podizanju svijesti, ali je glavni akcenat stavljen na direktan interkulturalni

dijalog, drugim riječima *"intervencija se dešava u emocionalnim strukturama... bliskost se takođe povezuje sa uticajnim efektima u procesu promjene"*.

Mladi prepoznaju da u svojoj državi imaju veliki broj različitosti i da napreduju u pogledu različitosti, ali svakako, prepoznaju da ljudi imaju različita iskustva i da i dalje opstaju negativni aspekti interkulturalnosti, tj. *"i dalje se bojimo 'drugog'"* i da predrasude na osnovu religije i dalje predstavljaju nešto što ostavlja dosta prostora za napredak. Ističe se da je komunikacija ključna u prevazilaženju predrasuda i da izloženost drugačijim mišljenjima može da promijeni naše.

Diskusija rezultata

Ukupno posmatrano, nalazi govore o društvenom kontekstu u kojem su vrijednosti tolerancije i poštovanja široko prepoznate, ali nisu jednako pretočene u svakodnevne prakse. U iskazima učesnika/ca prepoznaje se relativno razvijen jezik inkluzije, posebno kada se govori o opštim principima, pravu na identitet i vrijednosti različitosti. Međutim, paralelno s tim, materijal pokazuje da su stigma, socijalna distanca i predrasude i dalje snažno prisutne u odnosu prema određenim grupama i oblicima pripadnosti.

Najveći jaz u materijalu javlja se između deklarativne otvorenosti i realne osude. Mladi često podržavaju ideju da identitet treba slobodno izražavati i da razlike ne bi trebalo da budu prepreka odnosima, ali istovremeno opisuju strah od osude, povlačenje iz javnog izražavanja, porodične zabrane, zadirkivanje, nevidljivost i institucionalnu nepravdu. Druga važna tenzija je odnos između kontakta i distance: tamo gdje postoji neposredan, ravnopravan i siguran susret, predrasude slabe; tamo gdje dominiraju posredovane slike, neznanje ili društvena odvojenost, predrasude se obnavljaju.

Nalazi takođe ukazuju da individualne inkluzivne vrijednosti često ostaju ograničene širim društvenim normama. Porodica, škola, mediji, društvene mreže i politički diskurs ne djeluju kao neutralni konteksti, već kao aktivni proizvođači i prenosioci hijerarhija prihvatljivosti. Ipak, materijal istovremeno pokazuje da potencijali za promjenu postoje i da ih sami učesnici/e vrlo precizno prepoznaju: sigurni prostori za razgovor, iskustveno učenje, otvoreni časovi, razmjene, zajedničke aktivnosti i profesionalno odgovornije institucije. Drugim riječima, nalazi ne govore samo o prisustvu distance, već i o prilično jasnoj društvenoj intuiciji kako se ta distanca može smanjivati.

Ključni zaključci

Nalazi ukazuju da se identitet među učesnicima/ama dominantno razumije kao višeslojna kategorija koja obuhvata lične vrijednosti, kulturu, jezik, porijeklo i društvena iskustva, a ne samo formalne oznake pripadnosti. Iako se sloboda izražavanja identiteta često predstavlja kao društveno poželjna vrijednost, učesnici/e je mnogo češće doživljavaju kao normativni ideal nego kao jednako dostupnu stvarnost, budući da je snažno uslovljena osjećajem sigurnosti, društvenim kontekstom i strahom od osude. Najizraženija socijalna distanca prepoznaje se prema Romima i LGBTIQ+ zajednici, što pokazuje da prihvatanje različitosti u društvu ima izražen hijerarhijski karakter. Istovremeno, direktni kontakt sa drugim grupama često djeluje kao važan korektiv predrasudama, ali prvenstveno onda kada se zasniva na ravnopravnosti, poštovanju i iskustvu sigurnosti. U iskazima učesnika/ca porodica se pojavljuje kao najvažniji izvor ranih stavova i vrijednosti, dok škola, mediji, društvene mreže i politički diskurs djeluju kao mehanizmi njihovog dodatnog učvršćivanja i reprodukcije. Škole se prepoznaju kao prostor sa značajnim potencijalom za smanjenje distance i razvoj interkulturalnosti, ali se istovremeno često opisuju kao formalne, površne i ponekad uključene u reprodukciju diskriminacije kroz ponašanje autoriteta i izostanak adekvatne reakcije. Isključenost se rijetko manifestuje kroz otvorene zabrane, a mnogo češće kroz svakodnevne mikro-prakse poput distance, etiketiranja, ismijavanja, neuključivanja i nepravednog tretmana. Učesnici/e vrlo jasno prepoznaju da se društvena promjena ne može postići samo prenošenjem informacija, već prije svega iskustvenim i dijaloškim pristupima poput otvorenih časova, debata, razmjena, kulturnih festivala i zajedničkih aktivnosti koje omogućavaju stvarni susret i neposredno iskustvo različitosti.

Nalazi za Crnu Goru



Uvod

Nalazi fokus grupa ukazuju da mladi u Crnoj Gori identitet sve više razumiju u individualizovanim okvirima, povezujući ga sa ličnošću, vrijednostima, interesovanjima, samoizražavanjem i ličnim razvojem. Ipak, kolektivni identitetski markeri, naročito religija, nacionalnost, porodično porijeklo i politički stavovi, i dalje imaju snažan uticaj. Identitet se, stoga, doživljava i kao lični projekat i kao društveno dodijeljena oznaka.

Centralni nalaz je jaz između deklarisanе tolerancije i stvarne socijalne distance. Mnogi učesnici/e izražavaju otvorenost prema različitosti i navode da je "ličnost važnija od identiteta". Međutim, kada se govori o bližim odnosima, međuvjerskim brakovima, seksualnom identitetu ili vidljivim razlikama, prihvatanje često postaje uslovno: različitost se prihvata "dok ne ugrožava" sopstveni identitet, vrijednosti ili porodična očekivanja. Romi, migranti, stranci, vidljivo drugačiji pojedinci, LGBTIQ osobe i neke etničke ili vjerske manjine pojavljuju se kao grupe prema kojima je socijalna distanca najizraženija. Romi se više puta identifikuju kao jedna od najisključenijih grupa, dok su LGBTIQ teme i dalje tabu i povezane sa strahom od porodične sramote.

Porodica se pokazuje kao najmoćniji izvor socijalizacije. Učesnici/e često opisuju predrasude kao nešto što se uči kod kuće, prenosi od strane roditelja i starijih generacija, često kroz logiku „šta će ljudi reći“. Škole, vršnjaci, mediji, društvene mreže, politika i istorijski narativi dodatno reprodukuju ove stavove. Škole su istovremeno ključna prilika i slaba institucionalna karika. One su glavni prostor gdje mladi susreću druge preko vjerskih, etničkih ili društvenih razlika, ali učesnici/e često opisuju školske intervencije kao reaktivne, površne ili loše sprovedene. Nastavnici se ne doživljavaju uvijek kao kredibilni uzori inkluzije.

Direktan kontakt predstavlja najjači zaštitni faktor protiv predrasuda. Prijateljstva, razmjene, putovanja, sport, radionice i aktivnosti zasnovane na dijalogu često se opisuju kao iskustva koja smanjuju stereotipe i omogućavaju mladima da druge vide izvan naslijeđenih etiketa.

Nalazi ukazuju na društvo u tranziciji: mlađe generacije djeluju otvorenije od starijih, ali njihova otvorenost ostaje krhka, često ograničena porodičnim očekivanjima, naslijeđenim istorijskim narativima i strahom od društvene isključenosti.

U Crnoj Gori se socijalna distanca često odnosi na etničku distancu i distancu prema različitim vjeverama i nacionalnostima. Istraživanje iz 2025. godine pokazuje da 44% mladih smatra da je pripadnost njihovoj vjeri prilično ili mnogo važan faktor u sklapanju poznanstava, dok 37.7% mladih ima takav stav prema nacionalnoj pripadnosti.⁸⁶ Prema CEDEM-ovom istraživanju o etničkoj distanci iz 2023. godine, postoje distance između svih etničkih grupa u Crnoj Gori. U 2023. prosječna distanca Crnogoraca prema Srbima bila je 3.0%, a prema Albancima 24.6%. Ali prosječna distanca Srba i Albanaca prema Crnogorcima bila je 1.5% i 14.2%, dok su njihove međusobne distance izmjerene kao 20.1% distance Albanaca prema Srbima i 46.7% Srba prema Albancima.⁸⁷ Ohrabrujuća činjenica je da je u istom istraživanju istaknut znatan pad etničke distance u odnosu na prethodne godine, gdje se bilježi smanjenje od 12.3% naspram 2019.⁸⁸, što ukazuje na to da mladi u Crnoj Gori zaista teže ka uspostavljanju interkulturalnog društva. Uprkos tome, Studija o mladima iz 2024. navodi da 54.2% mladih smatra "da njihova kultura mora biti zaštićena od uticaja drugih kultura"⁸⁹, što ukazuje na to da je tolerancija ograničena osjećajem sigurnosti. Nalazi Juventasa iz 2023. godine ističu da 78.6% srednjoškolaca vidi religiju kao važnu u svom svakodnevnom životu, 32.8% je ocjenjuje kao vrlo bitnu, dok 21.4% srednjoškolaca odredilo je religiju nebitnom u svojoj svakodnevici, a 10.7% potpuno nebitnom.⁹⁰ Uz to, u istraživanju CGO iz iste godine, mladi su religijsku pripadnost rangirali kao treći najvažniji faktor pri odabiru supružnika/ce, iza ličnosti i zajedničkih interesovanja, a ispred fizičkog izgleda i odobrenja porodice.⁹¹

I ako je odobrenje porodice rangirano kao peto, studije ukazuju da 72.4% mladih smatra da je saglasnost porodice pri odabiru supružnika⁹², što je i razumljivo kad se uzme u obzir da 90% mladih u Crnoj Gori za svog najvećeg uzora imenuju svoje roditelje.⁹³ Govoreći o uzorima, ističe

⁸⁶ Zoran Lalović, *Društvene vrijednosti i otpornost mladih na polarizaciju u društvu: ekstremna i radikalna ponašanja* (Podgorica: Forum MNE, 2025), str. 39.

⁸⁷ Miloš Bešić, *Etnička distanca u Crnoj Gori* (Podgorica: CEDEM, 2023), str. 13–17.

⁸⁸ Ibid., str. 23.

⁸⁹ Valentina Ostojić, *Studija o mladima 2024: Crna Gora* (Podgorica: Friedrich Ebert Stiftung, 2024), str. 34.

⁹⁰ Itana Čupić, *Doprinos očuvanju multunacionalnog sklada među mladima* (Podgorica: Juventas, 2023), str. 28.

⁹¹ Nikola Mirković et al., *Mladi između marginalizacije, radikalizacije i potencijala* (Podgorica: Centar za građansko obrazovanje, 2023), str. 22.

⁹² Valentina Ostojić, *Studija o mladima 2024: Crna Gora* (Podgorica: Friedrich Ebert Stiftung, 2024), str. 17.

⁹³ Zoran Lalović, *Društvene vrijednosti i otpornost mladih na polarizaciju u društvu: ekstremna i radikalna ponašanja* (Podgorica: Forum MNE, 2025), str. 30.

se prisutnost i uticaj medija. Mladi ljudi u Crnoj Gori su svjesni da mediji ne nude objektivnu sliku stvarnosti, ali da svakako izbor uzora često zavisi od njihove medijske zastupljenosti.⁹⁴ Ovoliko jak uticaj postaje zabrinjavajuć kada se uzme u obzir podatak da 32.9% građana i građanki prepoznaje medije kao jedne od glavnih kreatora govora mržnje.⁹⁵

Najčešće mete govora mržnje, kao i grupe prema kojima postoji najveća socijalna distanca jesu LGBTIQ+ osobe i RE populacija. Prema CEDEM-ovom istraživanju, svaki peti građanin koristi uvredljive termine za LGBTIQ+ osobe.⁹⁶ Ovakvi stavovi i ponašanja se mogu pripisati i odsustvu kontakta – većina građana navodi da lično ne poznaje nikoga iz zajednice, a oni koji poznaju uglavnom imaju pozitivnije stavove prema LGBTIQ+ populaciji.⁹⁷ Ovakav podatak sugerise da se stavovi često formiraju bez iskustvenog korektiva, odnosno preko društvenih narativa i stereotipa. Dodatno, isto istraživanje pokazuje da bi 85% građana smetalo da njihovo dijete bude LGBTIQ+ osoba, a čak 47% ispitanika/ca je izrazilo mišljenje da bi im smetalo i da neko iz LGBTIQ+ zajednice živi u njihovom komšiluku.⁹⁸ Primjetna je i ogromna isključenost RE populacije u Crnoj Gori. Na ovo ukazuje izvještaj o socio-ekonomskom položaju Roma i Egipćana u kojem je navedeno da svaki drugi ispitanik iz RE zajednice smatra da zajednica uopšte nije ili je samo donekle uključena u crnogorsko društvo.⁹⁹

Ovakvi nalazi nisu u skladu sa Strategijom obrazovanja nastavnika u Crnoj Gori (2017-2024), dokument u kojem su nastavnici definisani kao "odgovorni profesionalci koji saraduju sa različitim akterima i svojim okruženjem i promovišu razvoj učenika kao građana globalne odgovornosti, ohrabrujući njegove stavove o saradnji i mobilnosti, interkulturalnom dijalogu, toleranciji i poštovanju drugog i drugačijeg".¹⁰⁰ Činjenica da deset godina nakon donošenja ovakve strategije mladi ne prepoznaju način promovisanja interkulturalnosti propisan u njoj je zabrinjavajuća i ukazuje na zakazanost crnogorskog obrazovanja u ovom polju.

⁹⁴ Ibid., str. 32.

⁹⁵ Centar za građansko obrazovanje, *Ustanimo protiv diskriminacije, govora mržnje, mizoginije i drugih oblika digitalnog nasilja* (Podgorica: CGO, 2022), str. 28.

⁹⁶ Miloš Bešić, *Obrasci i stepen diskriminacije u Crnoj Gori* (Podgorica: CEDEM, 2022), str. 34.

⁹⁷ Kantar Srbija, *Ispitivanje javnog mnjenja u Crnoj Gori: stavovi prema LGBTI populaciji* (pripremljeno za Juventas, 2019), str. 20–21.

⁹⁸ Ibid., str. 23.

⁹⁹ Ministarstvo pravde, *Socio-ekonomski položaj Roma i Egipćana u Crnoj Gori: Izvještaj istraživanja javnog mnjenja za 2020. godinu* (Podgorica: Vlada Crne Gore, 2020), str. 33.

¹⁰⁰ Ministarstvo prosvjete, nauke i inovacija, *Strategija obrazovanja nastavnika u Crnoj Gori 2017–2024* (Podgorica: Vlada Crne Gore, 2016), str. 5.

Tematska analiza fokus grupa po blokovima

Razumijevanje identiteta i granice slobodnog izražavanja

Mladi u Crnoj Gori identitet većinom razumiju kao nešto što je individualno, bilo kroz lične osobine (iskrenost, poštovanje, zrelost), interesovanja, lične podatke, vrijednosti, na šta se nadovezuju stavovi i mišljenja, drugim riječima *"za mene je identitet ono što čini jednu osobu takvom kakva je"*. Identitet se takođe prepoznaje kao relacioni fenomen i podrazumijeva da je to nešto što se dešava naspram drugih ljudi, odnosno: percepciju drugih o nama, diferencijaciju nas u odnosu na druge, ali i nešto što definiše naš odnos sa drugima, ističući važnost socijalnosti u razumijevanju identiteta. Ispitanici/e se velikim dijelom osvrću na razvojnu prirodu identiteta, tj. razumiju ga kao nešto što *"se gradi tokom cijelog života"*. Rijedak, ali postojeći stav jeste da su najvažnije komponente identiteta one kolektivne, koje identitet vezuju za njegove tradicionalne i vjerske elemente.

U kontekstu izražavanja identiteta, većinski se naglašava važnost konteksta. Sloboda izražavanja zavisiće od sredine u kojoj se neko nalazi. Pojedini smatraju da pripadnici manjina mogu otvoreno da izražavaju svoj identitet, ali dominantan stav ukazuje da je ova sloboda u Crnoj Gori ograničena. Glavna barijera prepoznaje se u strahu od osuđivanja, dok neki čak smatraju da je razlog iza skrivanja nacionalnog identiteta strah od ozbiljnih posljedica, tipa otpuštanja sa posla. Mladi navode da ograničenja u izražavanju proističu iz ekstremističkog predstavljanja identiteta, te da s tim u vezi, strah nije apsolutan i *"pojedini misle da neće biti prihvaćeni... dok se neko baš ponosi sa tim"*. Svakako, ograničenja slobode u izražavanju identiteta mnogi pripisuju pritisku i mentalitetu same sredine, koja forsira postojanje homogenosti u državi. Ispitanici/e prepoznaju određene metode kojima se ljudi okreću, kako bi umanjili osuđivanje sredine. U tom pogledu navode primjere asimilacije, povlačenja i potiskivanja radi osjećaja pripadnosti. Današnje stanje mladi posmatraju ambivalentno. Pojedini ukazuju na društveni napredak u ovom polju, dok drugi napominju da je sloboda u izražavanju identiteta *"i dalje veliki problem"*. Među grupama, gdje je izraženo potiskivanje identiteta, mladi ističu LGBTIQ+ zajednice, nacionalne i vjerske manjine, ali i generalno sve marginalizovane grupe.

Mladi smatraju da je procjenjivanje na osnovu identiteta vrlo prisutno, zbog generalizacije stereotipa, što se ogleda u tome da ljudi prilagođavaju izražavanje svog identiteta u zavisnosti od konteksta i normalizuju osjećaj isključenosti. Ispitanici/e, sa jedne strane, govore o procjenjivanju

na osnovu individualnih komponenti identiteta, tačnije: stil oblačenja, ime, rod, uspjeh u školi, mišljenje, ponašanja, ali i učešće u određenim sportovima (*"rukomet muški sport... gledali me kao da sam muško"*). Sa druge strane, mladi navode procjenjivanje na osnovu kolektivnih komponenti identiteta, u pogledu religije, seksualnosti i najčešće nacionalne pripadnosti, gdje smatraju da su mnogi *"potišteni od strane većine"*. Važno je naglasiti da u ovom kontekstu definisanje većine varira, te se prema određenim odgovorima kao nacionalna većina definišu Crnogorci, a prema drugim Srbi i prevashodno se govori o procjenjivanju između ove dvije nacionalne grupe.

Ključni zaključak definisanja identiteta među mladima je da mladi ne odbacuju kolektivne identitete. Naprotiv, oni pokušavaju da ih pregovaraju. Žele da budu prepoznati kao pojedinci, ali žive u društvu u kojem grupne oznake i dalje snažno oblikuju način na koji se o njima sudi.

Interakcija sa različitim grupama i uslovi pozitivnog kontakta

Nalazi ukazuju na veliki broj ličnih prijateljstava između ljudi različitih religija. Odnosi sa drugačijim identitetima su, prema mišljenjima većine, potpuno normalizovani i takve razlike se vide kao komplementarne i kao prilika da se nauči nešto više. Jedan od najčešćih stavova jeste da razlike u okolini čine društvo zanimljivijim i dinamičnijim. Inkluzija se prepoznaje kao proces transformacije, bilo u vidu mijenjanja stavova ili u vidu prilagođavanja jednih na druge. Trud za prevazilaženje razlika motivisan je empatijom, iako se ta empatija primjetno često zadržava na individualnom nivou. Učestalo mišljenje je da su važnije lične karakteristike pojedinca, nego pripadnost nekoj široj grupi i da je normalno stvarati i razvijati odnose sa ljudima iz drugačijih kultura, jer je to danas svakodnevnica i iz tog razloga *"kod nas mladi to stvarno ne uzimaju za nešto bitno kad se upoznaju"*. Svakako, kao najvažniji alati tolerantnog interkulturalnog dijaloga predstavljeni su poštovanje, komunikacija i razumijevanje, te ispitanici/e ovakvim odnosima uslovljavaju pozitivne interakcije.

Ističe se to da mladi interkulturalne interakcije normalizuju u toj mjeri, da pojedini ne vide to kao nešto što je u ikakvoj mjeri presuđujuće po odnose i podrazumijevaju važnost nekih drugih sličnosti među pojedincima, izvan vidljivih i grupnih odredbi identiteta.

Sa druge strane, određeni učesnici/e odbacuju inkluzivna prijateljstva, zato što smatraju da takvi odnosi mogu preći ili su već prešli određene uspostavljene granice tolerancije, *"jer neko zahtijeva od mene da se mijenjam i prilagođavam"*. Štaviše neki radikalno predstavljaju i želju za segregacijom kao odgovor na nečije *"prenaglašavanje"*, dok drugi smatraju da je konflikt

neizbježan u većim grupama. Govoreći o negativnim iskustvima interakcije, većina mladih ne govori o svojim ličnim stavovima i ponašanjima, već ističu stvari koje su prepoznali u svojoj okolini. Tako navode ksenofobne i rasističke stavove okoline, na šta samokritički dodaju da postojeće predrasude prema strancima su zapravo više slika nas samih, a ne njih i njihovog ponašanja.

Mjesta interakcije, sa grupama različitog identiteta, mladi primarno vide u sportskim dešavanjima i školi, ali uz to dodaju i putovanja i društvene mreže.

Nalazi ukazuju da se prvenstveno prepoznaju razlike koje su vidljive, tj. ishrana, izgled, ponašanje i govor i da je očigledno kada se neko *"ne ponaša kako treba po našim pravilima"*. Drugi smatraju da razlike nisu primjetne do direktne komunikacije, gdje se mogu prepoznati razlike u stavovima, tradicijama i vaspitanju. Među odgovorima se navodi da je nekada je dovoljna i neverbalna komunikacija da se stvori slika o nečijim vrijednostima i na osnovu tih vrijednosti mladi filtriraju ljude u svojoj okolini, zarad ličnih stavova ili zarad stavova svoje porodice. Svakako, ispitanici/e prepoznaju da su ovakve razlike korisne i formativne za društvo.

Mladi u Crnoj Gori su vrlo otvoreni ka učenju o drugim kulturama, zato što prepoznaju razne koristi od takvog pristupa različitostima. Prije svega, učenje vide kao alat za razvijanje tolerancije i svijesti, kako ne bi dali *"neki komentar koji bi njih mogao da uvrijedi"*, ali i kao produkt radoznalosti i nešto što je interesantno. Mnogi u svom kontaktu sa strancima i putovanjima pronalaze motivaciju za školovanje u inostranstvu, način ličnog razvoja, ali i izvor poređenja sa vlastitom državom (*"vidio koliko je tamo bolje"*). Učesnici/e fokus grupa u velikom broju smatraju da komunikacija otvara vrata da se čuje različito mišljenje od vlastitog, što može da nas promijeni ili nadogradi kao osobu. Prepoznaje se međugeneracijski uticaj u volji za učenjem o drugim kulturama, kroz značaj porodice po toleranciju pojedinca, ali takođe i međugeneracijski jaz, jer mladi ističu i evidentni napredak kada je riječ o današnjim generacijama.

Socijalna distanca, stereotipi i predrasude

Za grupe prema kojima postoji najveća distanca, mladi u najvećem broju prepoznaju usađeni otpor prema RE populaciji i LGBTIQ+ zajednici, koji se često izražava putem uvreda. Uz to, naglašava se i *"distanca od ljudi koji se ne smatraju našima"*, gdje se, u pogledu nacionalnosti ističe otpor prema Srbima i Albancima, bilo onim koji dolaze konkretno iz ovih država ili onim koji žive u Crnoj Gori. Ovakve predrasude vezuju se za istorijske narative, koji često služe za usađivanje

straha od određenih nacionalnih grupa i vjerovanja da i te grupe *"mrze nas zbog historije"*, što nerijetko dovodi do segregacije stranih državljana u Crnoj Gori. Nadovezujući se na to, nalazi ukazuju da su zastupljeni stereotipi na osnovu porijekla, bilo da je to porijeklo iz sjevernih dijelova Crne Gore ili izvan nje. Predrasude i diskriminacija primjetni su u slučaju vidljivih razlika, tj. na osnovu imovinskih razlika i nečijeg izgleda, koje se često ogledaju u provokacijama i uvredama. Upečatljivo je stvaranje subkultura među mladima i samim tim, u društvu u kojem je svaka kulturna devijacija kažnjiva, stvaranje stereotipa prema tim novonastalim grupacijama je neizbježno. Ovakve subkulture mogu biti u vezi sa stilom oblačenja gdje se ističu "dizelaši" i "alternativci", gdje mladi prepoznaju promjenu u trendovima i cikličnost predrasuda, u pogledu naizmjeničnog mijenjanja žrtvi ovakvih stereotipizacija. Uz to, u kontekstu subkultura, spominje se i netrepeljivost između različitih sportskih timova, koja često rezultira u nasilju. U nalazima se primjećuju i određene vjerske podjele, rodno zasnovana diskriminacija, kao i brojne međugeneracijske predrasude.

Mladi pokušavaju da racionalizuju ovakve predrasude, pripisujući ih neznanju, političkom uticaju, opštoj konzervativnosti sredine i uticaju porodice, ističući da mnogi aktivno i svjesno stvaraju predrasude i diskriminiraju bilo koga ko je različit. Kao ishode ovakvog djelovanja navode emotivne posljedice, ali i potrebu za refleksijom, tj. da ***"treba sebi da damo prostora da učimo"***.

Svakako, generalni konsenzus među učesnicima/ama jeste da se bliski odnosi između različitih grupa ne vide kao nešto što je problematično ili sporno, već se na prvom mjestu stavljaju nečiji lični kvaliteti i pozitivne strane takvih odnosa, u vidu potencijala za učenje. Opet, i ova normalizacija je uslovljena poštovanjem i "bezbjednošću" svog identiteta. Pojedini učesnici/e određuju lični kriterijum u postavljanju granica u bliskosti između grupa, navodeći da ***"ne bih mogao da se družim svakodnevno sa nekim ko se previše razlikuje od mene"***.

U kontrastu stavova prema prijateljstvima među grupama, stavovi prema međuvjerskim ili međunacionalnim brakovima su u najvećem broju negativni. Mnogi za razlog iza ovakvih stavova navode pitanje očuvanja identiteta, ali većina ističe da su takvi stavovi produkt uticaja roditelja i vaspitanja (*"mene su vaspitali da sve vjere treba da se poštuju i da ne treba da se prave razlike... ali da vjera ne treba da se miješa u brakovima"*), navodeći da roditelji, u ovom pogledu, veći pritisak stavljaju na žensku djecu. Pojedini imaju ambivalentan stav, jer smatraju da oni lično ne bi mogli da stupe u međuvjerski brak, ali ne osuđuju nikoga ko se odluči na takav korak. Neki

smatraju da ovakvi stavovi nisu samo nastali pod uticajem porodice, već i cijele okoline, koja ovakve brakove i dalje *"posmatra kao tabu temu"*. Drugi imaju pozitivno viđenje međuvjerskih brakova, ističući da istinskoj ljubavi ovakve razlike ne bi trebalo da budu prepreke i da je bolje biti u braku sa nekim ko je drugačiji od njih, nego u braku u kojem bi bili nesrećni i nebezbedni. Svakako, ispitanici/e fokus grupa naglašavaju sukob generacija po ovom pitanju i, iako smatraju da predrasude danas postaju sve slabije, primjetno je da je mali broj mladih spreman da kontrira svojim roditeljima, kada se govori o ovoj temi. Ovakvi nalazi ukazuju da se granice "poželjnog" identiteta i dalje snažno filtriraju kroz porodične i religijske okvire.

Uključenost, isključenost i iskustva neprihvatanja

Stavovi prema uključenosti su različiti i kreću se od indiferentnosti (*"mene briga, svejedno mi je"*) do naglašavanja potpune solidarnosti među vršnjacima u svojoj školi. Ipak, nalazi ukazuju da iskustva isključivanja nisu rijetkost, te da se najčešće iskazuju kroz mržnju, zezanje, odbacivanje i nedostatak truda od strane drugih, što dovodi do emotivnih posljedica, pokušaja adaptacije i razvijanja mehanizama odbrane. Govoreći o konkretnim primjerima, mladi napominju isključivanja stranaca od strane Crnogoraca.

Zabrinjavajući su nalazi koji prikazuju da je institucionalna nejednakost u crnogorskim obrazovnim ustanovama istaknuta i da se najčešće ogleda u selektivnosti od strane nastavnika prema određenim grupama djece. Nezainteresovanost škola u pogledu rješavanja interkulturalnih pitanja primjetna je u nedostatku aktivnosti. Maltretiranje se dešava i među vršnjacima, koje se opisuje kao *"terorisanje"* i sa sobom nose snažne posljedice, koje mogu dovesti i do prestanka odlaska u školu. Isključenost se ne pojavljuje kao formalna zabrana, nego kao mikro-isključenje: etikete, izostavljanje, nepravedan tretman, šale i suptilna marginalizacija.

Mladi ističu da se, u praksi, primjeri socijalnog isključivanja ne rješavaju već se sve *"stavi pod tepih"*. Naglašavaju apatiju posmatrača među vršnjacima, u pogledu toga da dozvoljavaju da se dešavaju ovakve stvari, ponašanje do kojeg dolazi usljed straha da će zbog reakcije oni postati sledeća meta maltretiranja. Ispitanici/e ističu društvenu stigmiju po pitanju mentalnog zdravlja koja sprječava odbačene učenike da se obrate za pomoć nadležnim osobama, kako ih ne bi smatrali *"nenormalnim"*. Ovakav stav i, samim tim, ovakva svojevrsna ustanovljena praksa ima posljedice, ne samo po djecu koja su direktno isključena, već i ostale slične njima. Iz tog razloga mladi naglašavaju da je važno reagovati na vrijeme.

I pored ovakvih stavova, među odgovorima su navedeni i primjeri ličnog iskustva unutar odjeljenja, gdje su djeca iz RE populacije bila prihvaćena odmah ili nakon određenog vremena. Drugi navode da smatraju da je njihova škola pozitivan primjer, jer nikada nisu čuli da se neki oblik isključivanja dogodio ili zato što smatraju da njihova škola aktivno učestvuje u razvijanju tolerancije među svojim učenicima. U pogledu podsticanja inkluzije, ispitanici/e stavljaju akcenat na važnost kontakta i komunikacije kako bi se prevazišle predrasude.

Izvori stavova i reprodukcija predrasuda

Konzervativnost društva ogleda se u nalazima da najveći broj mladih vidi porodicu kao glavni uticaj na formiranje stavova i smatraju da odrastanje i vaspitanje imaju ključnu ulogu u tome, tj. da *"sve potiče iz porodice, način na koji nam oni to predstave je jako bitan za naš stav"*, što se pripisuje važnosti autoriteta koju sa sobom nosi stav roditelja. Svakako, mladi dodaju da stavove koje nam porodica usadi, društvo kasnije oblikuje. Određeni učesnici/e smatraju da je škola ključna u formiranju stavova, posebno u pogledu uticaja vršnjaka.

Mladi smatraju da i mediji nose određenu dozu odgovornosti, posebno u kombinaciji sa nedostatkom kontrole i promocijom pristrasnih narativa. Danas, mladi ističu, roditelji su često preokupirani poslom, da nisu u mogućnosti da isprate kako im se djeca ponašaju i šta je uzrok toga. S tim u vezi, mnogi naglašavaju i uticaj trendova u stvaranju i širenju stigme, posebno kroz šale i viralne vijesti na društvenim mrežama koje se zbog ogromnog broja korisnika ubrzo prošire i na svijet izvan digitalnog.

Nalazi ukazuju da se politički diskurs takođe ističe kao važan faktor u stvaranju stavova, te da su takvi stavovi često posljedica kolektivnog sjećanja na ratove devedesetih, govoreći da ovaj problem nije poseban za Crnu Goru, već je primjetan na cijelom Balkanu. U tom pogledu, istaknut je uticaj patrijarhalnog sistema koji je neizbježna posljedica sredine i mentaliteta kojim su mladi na Balkanu okruženi. Mladi prepoznaju da izloženost negativnim narativima o svojoj zemlji utiče i na oblikovanje percepcije o njoj.

Primjetan je šablon da mjesta koja mladi navode kao ključne tačke susreta sa drugim kulturama su često i mjesta koja se smatraju izvorima predrasuda. Ovo se ne odnosi samo na škole i društvene mreže, već i na sportska dešavanja, što navodi ispitanike da se zapitaju u kojoj mjeri uopšte uspijevaju da razviju svoje mišljenje.

Uloga škole, obrazovanja i institucionalne podrške

Govoreći o ulozi škole u promociji interkulturalnosti, mladi naglašavaju nedostatak pedagoškog i inkluzivnog pristupa od strane nastavnika. Navode se određeni pokušaju škola da organizuju aktivnosti bazirane na interkulturalnosti u vidu radionica i razmjena, ali se primjećuje da ne postoji nikakva jača inicijativa. I u slučaju sprovođenja aktivnosti, mladi ističu brojne mane: nedostatak kredibilitnosti profesora, aktivnosti se sprovode *"da bi se čulo da škola radi na tome"* i učenici često bivaju prisiljeni da prisustvuju takvim aktivnostima, što među njima stvara otpor prema ovakvim temama. Nedostatak obrazovanja se ogleda u zakašnjelim reakcijama obrazovnih institucija na probleme koji nastaju. Štaviše, mladi dodaju, *"mnogo puta i izostane reakcija"*.

Nužnost postojanja aktivnosti se prepoznaje u njenom potencijalu za razvoj ličnih stavova i smanjenje distance, posebno kada se te aktivnosti odvijaju u vidu razmjena. Ističe se potreba da se obrazovanje prvobitno usmjeri prema starijima, pa onda tek prema učenicima, jer smatraju da su stavovi i predrasude starijih generacije one koje su radikalnije, dok se prepoznaje da stvari postaju bolje među mlađima.

Prijedlozi i refleksije

Najčešći prijedlog aktivnosti se odnosi na organizovanje razmjene među učenicima, sa pokrivenim troškovima od strane institucija. Ovakav stav se ističe i kroz želje mladih za novim iskustvima, prijateljstvima i putovanjima. Predlažu se interaktivne aktivnosti u kojima bi došlo do miješanja različitih vjerskih grupa, radi povećanog kontakta i smanjenja distance među njima, kroz koje bi se diskutovalo i učilo o "opipljivim" elementima drugih kultura, npr. kuhinji i istoriji. Učesnici/e smatraju da je bitna motivacija mladih kroz nagrade ili neku drugu vrstu potvrde uspjeha. Takođe, mnogi navode korist sprovođenja sportskih aktivnosti u prelaženju preko razlika, uz preporuku da se sprovode aktivnosti koje će biti u nadležnosti i kontroli samih mladih.

Ističe se potreba za povećanom intervencijom škole, ali i uključenošću državnih institucija kako bi se uvele *"jasne mjere koje bi se preduzele kada se diskriminacija vrši"*. Uz to, prepoznaje se potreba za sistemskim promjenama, jer bi stvari trebalo da se "mijenjaju iz korijena". Ovakav stav se odnosi na to da mladi smatraju da je važno početi sa ovakvim aktivnostima kada su djeca mala, ali da bi trebalo uvesti edukacije za odrasle kako bismo mogli *"da krenemo sa mijenjanjem svijesti kod starijih"*.

Mladi su naveli da su se za vrijeme izvođenja fokus grupa osjećali prijatno i da ih je iskustvo fokus grupe navelo da, kroz slušanje tuđih mišljenja, prepoznaju predrasude koje imaju na nesvjesnom nivou. Ovakvu aktivnost vide kao inspirativno, korisno i zanimljivo iskustvo, ali ističu da je za transformaciju stavova potrebna volja i otvorenost za promjene, tj. *"niko ne može da nam promijeni mišljenje ako sami ne odlučimo"*.

Diskusija rezultata

Nalazi otkrivaju da je crnogorsko društvo obilježeno suživotom, kontaktom i svakodnevnim raznolikošću, ali i snažnim naslijeđenim ograničenjima. Mladi su izloženi različitostima i često o njima govore pozitivno, ali i dalje žive unutar snažnih struktura porodičnih očekivanja, religijske tradicije, etničkog pamćenja i vršnjačkog konformizma. Svakako, mladi djeluju progresivnije od starijih generacija u svom jeziku, radoznalosti i spremnosti na interakciju. Ipak, ovaj napredak ne treba precjenjivati. Njihova otvorenost je često uslovna i slabi kada se različitost dotiče porodice, braka, seksualnosti, religije ili javne reputacije.

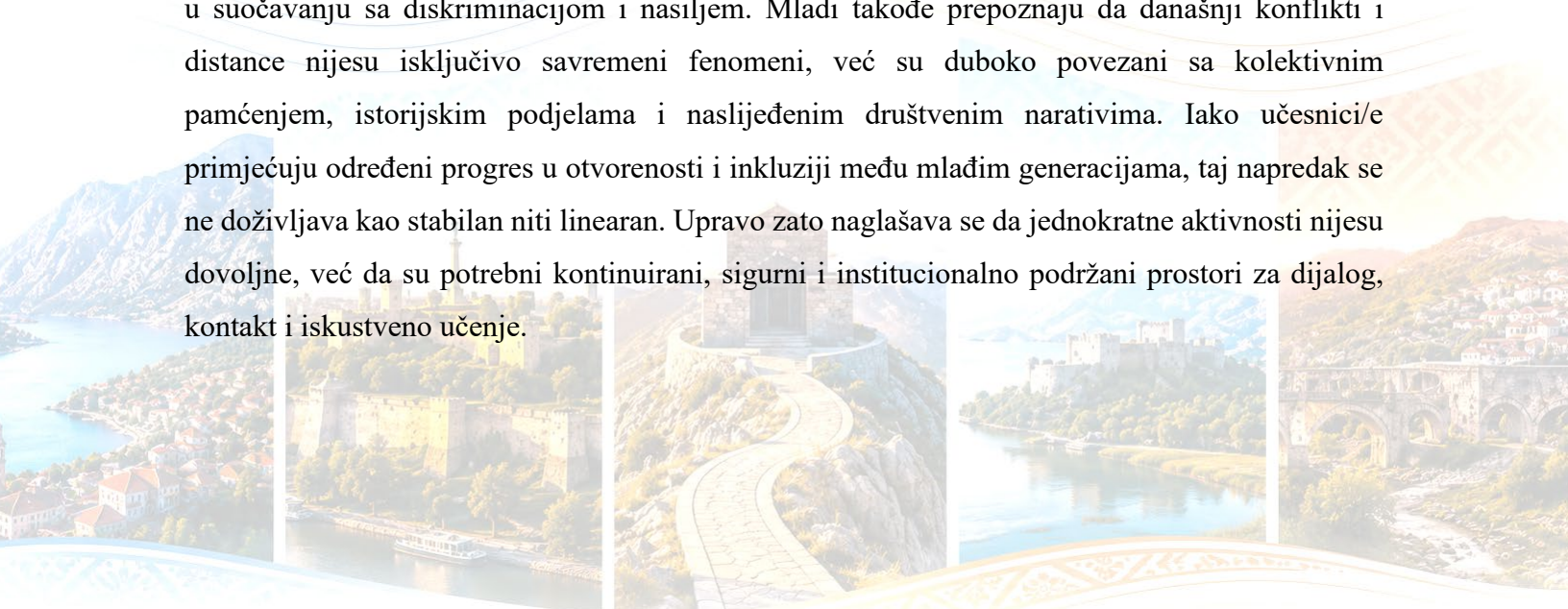
Najveći rizici od polarizacije nalaze se na presjeku politike, istorije i porodične socijalizacije. Etnički i vjerski identiteti i dalje su politički i emotivno opterećeni. LGBTIQ identiteti ostaju posebno ranjivi jer su povezani sa stidom, tišinom i strahom od reakcije porodice.

Potencijal za inkluziju postoji, ali zahtijeva strukturiranu podršku. Ključni zaključak je da Crnoj Gori ne nedostaje kontakt među grupama; nedostaju joj dosljedni, sigurni i institucionalno podržani prostori u kojima kontakt prerasta u refleksiju, empatiju i promjenu ponašanja.

Ključni zaključci

Nalazi ukazuju da mladi identitet dominantno razumiju kao lični, promjenjiv i povezan sa individualnim vrijednostima i iskustvima, ali da ga istovremeno ne mogu posmatrati potpuno autonomno, jer kolektivne kategorije poput nacije, religije i porodice i dalje snažno određuju način na koji su percipirani u društvu. Iako se deklarativno govori o slobodi izražavanja identiteta, ona je u praksi često ograničena strahom od osude, stigme i različitih društvenih posljedica, uključujući i ekonomske. Zbog toga mladi nerijetko svjesno prilagođavaju, prikrivaju ili potiskuju određene dijelove identiteta kako bi izbjegli negativne reakcije okoline. Istovremeno, učesnici/e uglavnom govore pozitivno o različitosti i kontaktu sa drugima, ali se granice tolerancije češće pojavljuju kada su u pitanju intimne sfere poput braka, porodice i religije. Kontakt se prepoznaje kao ključni mehanizam inkluzije i smanjenja distance, ali se ističe da njegova efikasnost zavisi od kontinuiteta,

sigurnosti i institucionalne podrške, kojih trenutno nema dovoljno. Najizraženija socijalna distanca prepoznaje se prema RE populaciji, LGBTIQ+ osobama i grupama koje se percipiraju kao „drugi“ po nacionalnoj osnovi. U iskazima učesnika/ca jasno se vidi da predrasude nijesu samo individualni stavovi, već proizvod šireg društvenog sistema u kojem porodica, mediji, politika i istorijski narativi imaju važnu ulogu u njihovom prenošenju i održavanju. Čak i kada su lično otvoreni prema različitosti, mladi često reprodukuju konzervativne obrasce zbog uticaja porodičnog autoriteta i društvenih očekivanja. Isključenost se rijetko manifestuje kroz otvorene zabrane, a mnogo češće kroz svakodnevne suptilne prakse poput ismijavanja, ignorisanja, etiketiranja i socijalnog udaljavanja. Škole se prepoznaju kao prostor sa značajnim potencijalom za razvoj inkluzije, ali se istovremeno doživljavaju kao površne, reaktivne i nedovoljno kredibilne u suočavanju sa diskriminacijom i nasiljem. Mladi takođe prepoznaju da današnji konflikti i distance nijesu isključivo savremeni fenomeni, već su duboko povezani sa kolektivnim pamćenjem, istorijskim podjelama i naslijeđenim društvenim narativima. Iako učesnici/e primjećuju određeni progres u otvorenosti i inkluziji među mlađim generacijama, taj napredak se ne doživljava kao stabilan niti linearan. Upravo zato naglašava se da jednokratne aktivnosti nijesu dovoljne, već da su potrebni kontinuirani, sigurni i institucionalno podržani prostori za dijalog, kontakt i iskustveno učenje.



Nalazi za Srbiju



Uvod

Nalazi fokus grupa iz Srbije ukazuju na složen i često kontradiktoran odnos mladih prema identitetu, različitosti i pripadanju. S jedne strane, u iskazima se prepoznaje značajan kapacitet za otvorenost, naročito kada mladi govore iz ličnog iskustva kontakta, prijateljstva, razmjena i obrazovnih susreta sa drugima. S druge strane, gotovo jednako snažno prisutan je osjećaj da je društveni prostor i dalje rigidan, da kažnjava odstupanje od većine i da sloboda izražavanja identiteta nije ravnomjerno raspoređena. Posebno je izražen obrazac prema kojem su mikro-okruženja poput pojedinih škola, fakultetskih grupa ili prijateljskih krugova otvorenija od šire društvene klime, koja se doživljava kao opterećena osudom, naslijeđenim podjelama i institucionalnom slabošću.

Nalazi fokus grupe sa mladima u Srbiji pokazuju slojevit odnos prema identitetu i različitosti: istovremeno postoje inkluzivni narativi (različitost kao “bogatstvo”, naglašavanje “ljudskosti” iznad grupnih oznaka), ali i obrasci snažne socijalne distance, naročito prema stigmatizovanim grupama (LGBTIQ+ osobe, migranti, Romi), uz normalizaciju osude i “uslovnu toleranciju” (prihvatanje dok je identitet “nevidljiv” ili ne remeti dominantne norme). Ovaj nalaz se u velikoj mjeri uklapa u regionalnu i međunarodnu literaturu koja dosljedno bilježi visoku socijalnu distancu prema seksualnim manjinama, kao i postojanje izraženih etničkih distanci, uz snažnu ulogu javnog diskursa i medijskih ekosistema u reprodukciji predrasuda.¹⁰¹

Kvalitativni nalazi fokus grupa dodatno se podudaraju sa kvantitativnim istraživanjima socijalne distance u Srbiji, koja pokazuju stabilne i hijerarhijski strukturisane obrasce distance prema etničkim grupama, uz izražen “gradijent bliskosti” u kojem se najveća distanca javlja u kontekstu intimnih i porodičnih odnosa, što se u iskazima učesnika/ca reflektuje kroz uslovnu toleranciju i ograničenu spremnost za prihvatanje različitosti.¹⁰²

¹⁰¹ Petar Lukić i Iris Žeželj, „Unwarranted Trust and Unwarranted Punishment: Scientistic Beliefs Predict Support for Penalizing Science Skeptics“, *Primenjena psihologija*.

¹⁰² Goran Bašić, Bojan Todosijević, Ksenija Marković i Jovana Zafirović, *Rezime deskriptivne analize istraživanja: Socijalni odnosi između etničkih zajednica u Srbiji* (Beograd: Institut društvenih nauka, 2020).

Fokus-grupe dodaju važnu kvalitativnu “mehaniku” iza poznatih statističkih obrazaca: učesnici/e ne govore samo o tome da predrasude postoje, već kako se održavaju kroz pritisak okoline, strah od osude, digitalne standarde “poželjnosti”, školsku mikro-politiku (razlike između podržavajućih pojedinaca i slabih sistemskih mehanizama), te kroz šire političko-medijske cikluse u kojima se neprijateljski narativi instrumentalizuju. Ovaj mehanistički nivo posebno je relevantan za dizajn intervencija: podaci sugerišu da sam “kontakt” nije dovoljan ako nije strukturisan i podržan, te da škola i institucije često ostaju “slaba karika” kada treba preći iz deklarativne tolerancije u stvarnu zaštitu od nasilja i diskriminacije.¹⁰³

Najvažniji zaključak za javne politike koji proizlazi iz poređenja fokus grupa i literature je dvostruk: (a) investicije u strukturisani međugrupni kontakt (razmjene, zajednički projekti, kooperativno učenje) imaju snažnu empirijsku podršku za smanjenje predrasuda, ali zahtijevaju institucionalnu podršku i kvalitet implementacije; (b) bez istovremenog jačanja poštujućih školskih politika, mehanizama prijavljivanja i kapaciteta institucija (škole, policija, tužilaštva, regulatorna tijela medija), teško je promijeniti normalizovane obrasce distance i stigme, posebno kada su pojačani medijima i online okruženjem.¹⁰⁴

U Srbiji se pitanja identiteta, različitosti i socijalne distance razvijaju u kontekstu formalno uspostavljenog pravnog okvira za zaštitu od diskriminacije, ali i njegove neujednačene primjene u praksi. Izvještaj Evropske komisije za Srbiju iz 2024. godine navodi da su govor mržnje, prijetnje i nasilje i dalje prisutni prema Romima, LGBTIQ+ osobama i migrantima, uz potrebu za snažnijim institucionalnim odgovorom na diskriminaciju i zločine iz mržnje.¹⁰⁵

Empirijska istraživanja socijalne distance dodatno pokazuju da odnosi među etničkim zajednicama u Srbiji nisu ravnomjerni, već zavise od konkretne grupe i od stepena bliskosti odnosa. Istraživanje „*Istraživanje socijalnih odnosa između etničkih zajednica u Srbiji*“, koje su sproveli Centar za istraživanje etniciteta i Institut društvenih nauka, obuhvatilo je odnose srpske većine i sedam nacionalnih manjina: Albanaca, Bošnjaka, Hrvata, Mađara, Roma, Rumuna i Slovaka, kao i međusobne odnose manjinskih zajednica.¹⁰⁶ Nalazi ovog istraživanja važni su jer pokazuju da se

¹⁰³ Thomas F. Pettigrew i Linda R. Tropp, „A Meta-Analytic Test of Intergroup Contact Theory“, *Journal of Personality and Social Psychology*, 90 (2006).

¹⁰⁴ Ibid.

¹⁰⁵ European Commission, *Serbia 2024 Report* (Brisel: European Commission, 2024).

¹⁰⁶ Centar za istraživanje etniciteta i Institut društvenih nauka, *Socijalna distanca etničkih zajednica u Srbiji* (Beograd: Centar za istraživanje etniciteta i Institut društvenih nauka, 2020).

socijalna distanca ne izražava jednako u svim tipovima odnosa: prihvatanje je veće kod svakodnevnih i manje obavezujućih kontakata, dok se distanca pojačava u oblasti bliskih, partnerskih i porodičnih odnosa.

Položaj Roma u Srbiji u literaturi se najčešće razmatra kroz dugotrajnu socijalnu i institucionalnu marginalizaciju. Izveštaj „*Minority Rights Group International*“ o položaju Roma u Srbiji ukazuje na prepreke u obrazovanju, stanovanju, zapošljavanju, pristupu dokumentima i institucionalnoj zaštiti.¹⁰⁷ Ovakvi nalazi su značajni jer pokazuju da se negativni stavovi prema Romima ne mogu posmatrati odvojeno od šireg sistema nejednakosti, u kojem se posljedice siromaštva i isključenosti često pogrešno tumače kao osobine same zajednice.

Sličan obrazac nejednake društvene prihvaćenosti prepoznaje se i u odnosu prema LGBTIQ+ osobama. Izveštaj Savjeta Evrope upozorava na postojanost govora mržnje u javnom diskursu, posebno online, i navodi da su LGBTIQ+ zajednice među čestim metama¹⁰⁸. Evropska komisija protiv rasizma i netolerancije u izveštaju za Srbiju iz 2024. godine naglašava da Srbija treba snažnije da odgovori na diskriminaciju Roma i LGBTIQ+ osoba, kao i na govor mržnje u političkom diskursu.¹⁰⁹ Ovaj nalaz je posebno važan jer ukazuje da problem nije samo u individualnim predrasudama, već i u javnom i institucionalnom prostoru u kojem se određene grupe predstavljaju kao manje prihvatljive ili manje zaštićene.

Važan izvor za razumijevanje javnog diskursa predstavlja i Monitoring Report on Hate Speech in Serbia, koji je pratio govor mržnje i štetne narative u periodu januar 2024–jul 2025. godine. Izveštaj pokazuje da su mediji i online prostor važni kanali širenja diskriminatornih sadržaja, posebno prema političkim i ideološkim protivnicima, etničkim grupama i seksualnim manjinama¹¹⁰. Time se potvrđuje da društvene mreže i mediji ne djeluju samo kao prostor informisanja, već i kao mehanizmi kroz koje se predrasude održavaju, šire i normalizuju.

Za razumijevanje mogućnosti smanjenja distance važna je i literatura o međugrupnom kontaktu. Meta-analiza Pettigrewa i Tropp pokazuje da intergrupni kontakt u prosjeku smanjuje predrasude, naročito kada se odvija u uslovima ravnopravnosti, saradnje, zajedničkih ciljeva i institucionalne

¹⁰⁷ Minority Rights Group International, *Roma in the Republic of Serbia: The Challenges of Discrimination* (2021).

¹⁰⁸ European Commission against Racism and Intolerance (ECRI), *Fourth Report on Serbia* (Strasbourg: Council of Europe, 2024).

¹⁰⁹ Ibid.

¹¹⁰ Reporting Diversity Network, *Monitoring Report on Hate Speech in Serbia (January 2024 – July 2025)* (Beograd: Reporting Diversity Network, 2025).

podrške. ¹¹¹Ovaj okvir je značajan za Srbiju jer upućuje na važnost razmjena, zajedničkih projekata, školskih i neformalnih aktivnosti, ali istovremeno pokazuje da kontakt mora biti strukturisan i podržan da bi imao trajniji efekat.

Na osnovu postojeće literature, može se zaključiti da se socijalna distanca u Srbiji ne može posmatrati samo kao individualni stav, već kao rezultat šireg društvenog okruženja u kojem se formalna prava, institucionalna praksa, medijski narativi i svakodnevni kontakti stalno prepliću. Literatura zato pruža okvir za razumijevanje zbog čega deklarativna tolerancija često postoji uporedo sa ograničenom spremnošću na stvarnu bliskost, posebno prema grupama koje su već društveno stigmatizovane.

Tematska analiza fokus grupa po blokovima

Razumijevanje identiteta i granice slobodnog izražavanja

Nalazi ukazuju da identitet među učesnicima/ama nije shvaćen na jedinstven način. U jednom dijelu iskaza identitet se definiše kao autentično: „ *Identitet je ono što pokazuje moje osobine i kvalitete, ono što sam stvarno ja*“ odnosno kao skup ličnih osobina, vrijednosti i ponašanja, dok ga drugi vide prvenstveno kroz pripadnost grupi, naciji, vjeri ili porodici. U pojedinim odgovorima ističe se porodica kao važan dio identiteta: **“Meni je porodica najvažniji deo identiteta, tu osećam najveću pripadnost i povezanost”**.

Ova razlika je važna jer pokazuje da se u istoj generaciji paralelno pojavljuju individualizovana i kolektivistička shvatanja identiteta. Neki učesnici/e ga vide kao nešto „*što nas čini nama*“, a drugi kao fluidnu kategoriju koju je moguće pregovarati i redefinisati. Ovi nalazi ukazuju na paralelno postojanje tradicionalnog (fiksno) i savremenog (fluidno) koncepta identiteta među mladima. Drugim riječima, fiksni identitet se razumije kao nepromjenljiv i unaprijed određen, dok se fluidni identitet shvata kao promjenljiv i podložan oblikovanju kroz različite društvene kontekste i iskustva.

Međutim, bez obzira na razlike u definisanju identiteta, mnogo je veći stepen saglasnosti kada se govori o njegovom javnom izražavanju. U iskazima učesnika/ca prepoznaje se snažan osjećaj da sloboda izražavanja nije stvar individualne volje, nego društvenih granica, koje nameću prvenstveno porodica, a zatim i šira zajednica. Često se pominju strah od osude, pritisak starijih,

¹¹¹ Thomas F. Pettigrew i Linda R. Tropp, „A Meta-Analytic Test of Intergroup Contact Theory“, *Journal of Personality and Social Psychology*, 90(5) (2006), str. 751–783.

roditeljska kontrola. Takođe, učesnici/e ističu ulogu društvenih mreža i standarda koji dominiraju u oblikovanju poželjnog ponašanja: **“internet utiče na standarde šta je poželjno i ako se u to ne uklapamo onda se plašimo da se izrazimo”**. Ovaj drugi element (internet kao regulator javnog izražavanja identiteta) se u literaturi najčešće pojavljuje posredno, kroz nalaze o online govoru mržnje i političko-medijskoj instrumentalizaciji koja oblikuje klimu straha i samocenzure. Izveštaj o praćenju govora mržnje u Srbiji (period januar 2024–jul 2025) eksplicitno opisuje ambijent u kome se “štetni narativi” šire i koriste kao politički alat, a problem se veže i za stanje medijskih sloboda i regulatorne slabosti (npr. vakuum u radu REM-a).¹¹²

U više slučajeva se navodi procenjivanje na osnovu izgleda i načina oblačenja, a posebno su izloženi svi/e koji/e odstupaju od društvenih normi. Iako neki učesnici/e nemaju direktno negativno iskustvo, prepoznaju postojanje takve prakse u društvu, dok dio njih procenjivanje doživljava kao uobičajnu i gotovo neizbježnu pojavu. Na slobodu izražavanja identiteta utiču i društveni pokreti poput studentskih protesta: *“otkad traju protesti da se mladi lakše izražavaju... kao da smo uvideli da naš glas vredi”*. Time se pokazuje da je normativna kontrola šira od klasično shvaćene etničke ili religijske različitosti.

Važna tenzija javlja se između formalnog prava na identitet i subjektivnog osjećaja da se taj identitet ne može živjeti bez posljedica. Naglašeno je da pripadnici većinske populacije mogu slobodnije da se izražavaju, te da su ograničenja više izražena kod manjinske zajednice: *“Ako su pripadnici srpske nacionalnosti onda će se svakako slobodnije izražavati u odnosu na neku manjinsku zajednicu”*. Nalazi istraživanja „Socijalni odnosi između etničkih zajednica u Srbiji“ ukazuju da se obrasci distance razlikuju između većinskih i manjinskih grupa, pri čemu pripadnici većine češće izražavaju veću socijalnu distancu, što dodatno potvrđuje percepciju učesnika/ca da je sloboda izražavanja neravnomjerno raspoređena.¹¹³ Istovremeno, javlja se i kritična politička refleksija prema kojoj **„Ne postoji slobodno izražavanje ako postoji represija i sankcija za svaki vid pobune”**. To sugeriše da mladi pitanje identiteta ne vide samo kao kulturno, već i kao pitanje moći, bezbjednosti i društvene hijerarhije.

¹¹² Anja Anđušić, *Monitoring Report on Hate Speech in Serbia (January 2024 – July 2025)* (Beograd: Reporting Diversity Network, 2025).

¹¹³ Goran Bašić et al., *Socijalni odnosi između etničkih zajednica u Srbiji* (Beograd: Institut društvenih nauka, 2020).

U većem broju slučajeva doživljava se da su razlike u identitetima i izražavanju identiteta poželjne, ali je zabilježeno postojanje socijalne distance prema Romima, LGBTIQ populaciji, muslimanima, Albancima i Rusima.

Interakcija sa različitim grupama i uslovi pozitivnog kontakta

Nalazi fokus grupa snažno se oslanjaju na intuiciju kontaktne hipoteze: kada postoji lični kontakt (škola, kampovi, putovanja, sport, folklor, razmjene), učesnici/e češće relativizuju stereotipe i opisuju različitost kao “normalnu”. Ovo je u direktnoj saglasnosti sa velikom meta-analizom intergrupnog kontakta koja pokazuje da kontakt tipično smanjuje predrasude, da se efekti često generalizuju i van inicijalne situacije, i da su Allportovi “optimalni uslovi” povezani sa većim smanjenjem predrasuda (iako nisu striktno nužni), što je u skladu sa meta-analitičkim nalazima koji pokazuju da intergrupni kontakt u prosjeku značajno smanjuje predrasude i da se efekti generalizuju na šire grupe, posebno kada postoje povoljni uslovi interakcije.¹¹⁴

U gotovo svim grupama direktni kontakt sa pripadnicima drugih grupa javlja se kao najjači korektiv socijalnoj distanci. Škola, fakultet, sport, putovanja, takmičenja, razmjene, folklor, kampovi i konferencije pojavljuju se kao glavni prostori susreta u kojima se različitost prestaje doživljavati apstraktno, a postaje dio svakodnevice. Ovo potvrđuju i iskazi učesnika/ca, koji najčešće ističu upravo ove kontekste kao mjesta upoznavanja različitih ljudi („U školi najviše“; „Na putovanjima uvek upoznam neke nove ljude“; „Ja sam na razmeni sad najviše drugačijih ljudi upoznala“; „Kad sam kao mlađa trenirala folklor jer smo jako puno putovali i imali gostovanje drugih grupa“; „Ja sam najviše ljudi upoznala na takmičenjima i turnirima“; „Preko sporta najviše na takmičenjima“).. U tim situacijama razlike se češće opisuju kao „normalna stvar“, a kvalitet odnosa vezuje se za međusobno poštovanje, razumijevanje i ljudske osobine, a ne za grupnu pripadnost kao takvu.

Posebno su indikativni iskazi u kojima lično iskustvo direktno ruši unaprijed postojeće granice. Prijateljstva, kontakti sa mladima iz drugih zemalja tokom razmjena ili svakodnevno druženje sa osobama druge vjere pokazuju da bliskost smanjuje zamišljenu prijetnju i normalizuje različitost. Posebno je upečatljivo kada se različitost opisuje kao nešto što stvara više razumijevanja i čini da se i sopstvena različitost lakše prihvata. U tim odgovorima razlike nijesu izvor napetosti, već se

¹¹⁴ Thomas F. Pettigrew i Linda R. Tropp, „A Meta-Analytic Test of Intergroup Contact Theory“, *Journal of Personality and Social Psychology*, 90(5) (2006), str. 751–783.

doživljavaju kao prilika za šire razumijevanje: „*Meni je prijatno, jer mislim da što su ljudi drugačiji to imaju više razumevanja*“, pa čak i kao uslov ličnog osjećaja prihvaćenosti.

Istovremeno, nalazi ne idealizuju kontakt. Pojedini susreti potvrđuju da kontakt sam po sebi nije dovoljan ako se odvija u kontekstu jakih nacionalnih stereotipa. Primjer razmjene u koju učesnik iz jedne zemlje regiona reaguje neprijateljski prema učesnicima iz Srbije, dok se sa drugom učesnicom iz svoje nacionalne grupe razvija bliskost, pokazuje da kontakt može i potvrditi i razgraditi predrasudu. Dio odgovora ukazuje na očekivanje prilagođavanja većinskim normama, dok se u pojedinim slučajevima negativni odnosi povezuju sa političkim aktivizmom ili stereotipnim reakcijama. U tom smislu, kontakt djeluje pozitivno onda kada nije samo fizička blizina, nego iskustvo uzajamnosti, priznanja i nenametanja.

Dio učesnika/ca interakciju sa različitim opisuje kao rutinsku i bez posebnog emotivnog značaja. Razlike se u tim slučajevima ne problematizuju niti posebno naglašavaju, već se doživljavaju kao dio svakodnevice.

U odgovorima se vidi da mladi razlike najlakše prepoznaju kroz svakodnevne stvari kao što su način oblačenja, ishrana, porodični odnosi i uloge muškaraca i žena: ***"Meni najviše upada u oči odnos prema ženama. Na Balkanu je to baš svuda primetno kako funkcioniše patrijarhalno društvo i kako se tretiraju žene"***, kao i da se te razlike prve primijete kod drugih. Prisutan je i pristup koji potpuno individualizuje odnose, gdje se naglašava da sve zavisi od ličnosti, a ne od identiteta ili grupne pripadnosti. Takođe, prihvatanje različitosti ponekad zavisi od toga da li se te razlike doživljavaju kao prijatna ili ne. U pojedinim odgovorima pojavljuju se i generalizacije o drugim grupama, ali ima i onih koji razlike posmatraju šire, kao rezultat zajedničkog nasljeđa i različitih uticaja.

Većina mladih ima pozitivan odnos prema učenju o drugim kulturama i vidi to kao vrijednost i širenje vidika. Neki ističu i da im takvo znanje pomaže da se sigurnije ponašaju u kontaktu sa drugima i bolje razumiju razlike. Postoje i izolovani stavovi koji pokazuju nezainteresovanost ili odbijanje učenja. U nekim odgovorima se pravi razlika između formalnog učenja i neformalnih oblika poput razgovora i radionica, koji se doživljavaju kao pristupačniji, dok se u obrazovnom okruženju otvorenost dodatno podstiče kroz nastavu i sadržaje. U malom broju slučajeva, u okviru ovog istraživanja postoji zatvorenost prema različitostima.

Socijalna distanca, stereotipi i predrasude

Nalazi pokazuju da je socijalna distanca prema različitim grupama i dalje snažno prisutna, ali da njeni objekti nijesu isti u svim iskazima. Kao najčešće mete stereotipa i distance pojavljuju se Romi, migranti, Albanci, LGBTIQ osobe, a u nekim iskazima i Rusi. Ovi kvalitativni nalazi podudaraju se sa istraživanjem „Socijalni odnosi između etničkih zajednica u Srbiji“ koje su sproveli Centar za istraživanje etniciteta i Institut društvenih nauka, a koje pokazuje da je socijalna distanca u Srbiji relativno stabilna i hijerarhijski strukturisana, pri čemu se veća distanca javlja prema pojedinim etničkim grupama.¹¹⁵ Važno je da se stereotipi ne javljaju samo kao pasivna percepcija, nego često kao racionalizovana opravdanja, posebno kada se Romi i migranti povezuju sa kriminalom, neobrazovanošću ili opasnošću. Tu se vidi ne samo ukorijenjenost, već i normalizacija predrasude kao društveno prihvatljive interpretacije stvarnosti.

Posebno zabrinjava što dio učesnika/ca ne izražava samo distancu, već i moralnu paniku. Migranti se u pojedinim iskazima opisuju kao bezbjedonosna prijetnja, a LGBTIQ osobe se prihvataju samo pod uslovom nevidljivosti, kroz logiku „nemam ništa protiv, ali nije za ulicu“. Takva forma uslovne tolerancije pokazuje da se predrasuda često ne artikuliše više kroz otvoreno odbacivanje, nego kroz zahtjev da se različitost privatizuje, utiša i skloni iz javnog prostora. Za LGBTIQ tematski, fokus grupe pokazuju raspon od podrške do otvorenog neprijateljstva, uz naročito problematičan motiv “javne vidljivosti” (npr. Prajd – povorka ponosa) kao okidača osude. U institucionalnim izvještajima o Srbiji, ovo se pojavljuje kao stabilan obrazac: evropski monitoring bilježi da su LGBTIQ osobe ranjive na govor mržnje, nasilje i diskriminaciju, te da implementacija normi protiv zločina iz mržnje, uključujući po osnovu seksualne orijentacije, ostaje neadekvatna.¹¹⁶ Pojedini stavovi dodatno se učvršćuju kroz grupnu dinamiku, dok se u nekim odgovorima vidi i kritika takvog osuđivanja, posebno kada se ono opravdava religijskim ili moralnim argumentima. Diskriminacija se u odgovorima pojavljuje kroz konkretna lična iskustva i prepoznaje se kao problem koji pogađa određene grupe. S tim u vezi, jedan od učesnika/ca navodi izloženost predrasudama i stereotipima od ranog uzrasta: *"Mene su celu osnovnu zezali jer sam gej, čak i pre nego što sam i sam znao i priznao"*. Takođe, uočava se da stereotipi mogu biti povezani sa širim kontekstom, poput politike, istorije i društvenih okolnosti. Iz odgovora se može primijetiti da su

¹¹⁵ Goran Bašić et al., *Socijalni odnosi između etničkih zajednica u Srbiji* (Beograd: Institut društvenih nauka, 2020).

¹¹⁶ European Commission, *Commission Staff Working Document: Serbia 2025 Report. SWD(2025) 755 final. Accompanying the Communication on EU Enlargement Policy* (Brussels: European Commission, 4 November 2025).

predrasude prisutne u različitim oblicima. Ipak, prepoznaju se razlike u prihvatanju između mladih i starijih generacija, u kojima se navodi da su mladi manje skloni odbacivanju zbog različitosti.

U iskazima se takođe prepoznaje da socijalna distanca nije samo pitanje etničkih i seksualnih manjina, nego i javnog odstupanja od poželjnog izgleda i ponašanja. Alternativni stil, šminka ili roze kosa mogu biti dovoljan povod za svakodnevne uvrede, javno ponižavanje pa čak i fizičko uznemiravanje. Jedna od učesnica navodi: *“Bukvalno mi se dešavalo da me grupa momaka juri i gađa samo na osnovu garderobe jer me ni ne poznaju nego su na osnovu odeće zaključili da sam čudna”*. Time se jasno pokazuje da društvena sankcija funkcioniše po logici prepoznatljive različitosti: čim neko bude označen kao „čudan“, aktiviraju se stereotipi, stigmatizacija i pravo većine da kažnjava. Neki učesnici/e kroz lična iskustva dovode u pitanje ovakva uopštavanja i pokazuju da direktan kontakt može ublažiti ili razbiti stereotipe.

U većini odgovora se prijateljstvo sa osobama drugih etničkih i religijskih grupa prihvata bez problema. Kada je riječ o bliskim odnosima (brak, partnerstvo), nalazi su nijansirani. Stavovi prema međuvjerskim i međunacionalnim vezama kreću se od otvorenog odbijanja: *“ne bih mogla da budem sa nekim u braku ko nije Hrišćanin, jer se običaji i kultura puno razlikuju”* i zahtjeva za konverzijom u svoju vjeru: *“morala bi da pređe u pravoslavlje”*, do pragmatičnog i autonomnog pristupa *„Nije važno što je druge vjere, nego je bitno da li me ograničava”* da postoji razumijevanje. To znači da se najveća distanca ne javlja nužno na nivou svakodnevnog kontakta, već na nivou intimnih i porodičnih odluka, gdje se aktiviraju istorijsko pamćenje, roditeljski stavovi i očekivanja okoline. Ovo je u skladu sa nalazima istraživanja socijalne distance koji pokazuju jasan “gradijent distance”, gdje su ispitanici/e znatno otvoreniji za površinske oblike kontakta nego za bliske i porodične odnose¹¹⁷. Kod nekih odgovora se nailazi na prihvatanje, ali uz uslovljavanje: *“Zavisi, ako se razumijemo i volimo zašto da ne..ako je ozbiljnije i brak onda bismo morali da pričamo o tome i vaspitanju djece”*. Sa druge strane, ima primjera međuvjerskih brakova koji se vide kao pozitivni: *“Moji roditelji su različite vjere i nije bilo nekih problema”*, kao i onih gdje se religijska razlika ne smatra presudnom za partnerski odnos: *“Nije važno što je druge vjere, nego je bitno da li me ograničava”*.

Fokus grupe konzistentno lociraju izvore stavova u trouglu porodica–mediji–društvene mreže, uz dodatni sloj politike kao generatora narativa. Ovo se snažno podudara sa nalazima iz monitoring

¹¹⁷ Goran Bašić et al., *Socijalni odnosi između etničkih zajednica u Srbiji* (Beograd: Institut društvenih nauka, 2020).

izvještaja o govoru mržnje u Srbiji, koji mapira kako tradicionalni mediji i online platforme šire štetne narative, pri čemu su mediji i medijski profesionalci/ke često glavni izvor sadržaja, a politički akteri/ke drugi ključni generator; izvještaj takođe bilježi ulogu šire političke krize u pojačavanju polarizacije i napada.¹¹⁸

Uključenost, isključenost i iskustva neprihvatanja

Odgovori snažno pokazuju da je iskustvo uključenosti neujednačeno i zavisno od konkretnog okruženja. U pojedinim mikro-sredinama, naročito na fakultetu, etnička i vjerska različitost se opisuje kao „vrlo normalna“, bez većih prepreka za prijateljstvo ili bliskost. Takva mjesta djeluju kao inkluzivni prostori u kojima je moguće uspostaviti odnose mimo dominantne društvene distance.

Međutim, iskustva isključivanja u osnovnim školama su vrlo konkretna, ponavljajuća i emocionalno snažna. Učesnici/ce navode da su posebno u osnovnoj školi bili izloženi maltretiranju, verbalnom nasilju, vrijeđanju, praćenju, gađanju, dok nastavnici/e, psiholozi/škinje i stručne službe nisu preduzimali mjere koje bi zaustavile nasilje: *“U osnovnoj školi je bilo najgore. To je svakodnevno maltretiranje od istih ljudi, i nastavnici i psiholog niko nije hteo da reaguje”*. Prepoznaje se da je uloga nastavnika/ca i stručnih službi ključna za rješavanje vršnjačkog nasilja: *“Sve zavisi od toga kako se nastavnici i psiholog postave i reše situaciju”*. Posebno je značajno da se isključivanje ne opisuje samo kao individualni incident, već kao društveni obrazac u kojem se manjine, nekonformni mladi i oni sa alternativnim izgledom sistematski guraju na margine: *“Ja se oblačim alternativno i imam obrijane obrve i svaki dan me neko na ulici opsuje i priča da sam sektašica ili bolesna”*. U institucionalnim izvještajima o Srbiji dodatno se registruje potreba da se mehanizmi prevencije nasilja i diskriminacije “u potpunosti implementiraju i monitoring ojača”.

¹¹⁹Iz perspektive fokus grupa, upravo taj “implementation gap” je ključ: pojedinačna podrška (npr. pedagog koji “pomaže”) postoji, ali sistemski okvir je percipiran kao nepouzdan ili neujednačen.

Važna tenzija javlja se između postojanja pozitivnih primjera prihvatanja i istovremenog osjećaja nesigurnosti. Mladi prepoznaju solidarnost i bliskost, ali isto tako jasno vide da ta prihvaćenost nije institucionalno garantovana. Kada škola ne reaguje, kada psiholozi relativizuju problem ili

¹¹⁸ Anja Anđušić, *Monitoring Report on Hate Speech in Serbia (January 2024 – July 2025)* (Beograd: Reporting Diversity Network, 2025).

¹¹⁹ European Commission, *Commission Staff Working Document: Serbia 2025 Report. SWD(2025) 755 final. Accompanying the Communication on EU Enlargement Policy* (Brussels: European Commission, 2025).

kada nasilje ostane bez posljedica, uključenost ostaje krhka i zavisna od srećne okolnosti da se naiđe na podržavajuću osobu. Upravo zato pozitivni primjeri inkluzije ne poništavaju iskustvo isključenosti, nego ga dodatno naglašavaju kroz kontrast.

Izvori stavova i reprodukcija predrasuda

U iskazima učesnika/ca prepoznaje se prilično razvijeno razumijevanje načina na koji se predrasude proizvode i prenose. Porodica se najčešće navodi kao primarni izvor, naročito u smislu ranog usvajanja obrazaca ponašanja i „*svega što se nosi iz kuće*“. Istovremeno, pojedini učesnici/e pokazuju da porodica ne funkcioniše izolovano, već kao dio šireg lanca u kojem se politički narativi, medijski sadržaji i društvene mreže prelivaju u svakodnevne razgovore, stavove i očekivanja.

Posebno je izražena percepcija da društvene mreže imaju dvostruku ulogu. One jesu prostor susreta sa različitim kulturama, ali istovremeno djeluju kao mehanizam uniformisanja, pojačavanja osude i pasivnog usvajanja sadržaja. Učesnici/e ih opisuju kao prostor u kojem „*ko god malo izađe iz šablona biva osuđivan*“, gdje se sadržaj „*samo upija*“, a politički i društveni uticaji „*preliju na internet*“. Ovdje je važan nalaz da digitalno okruženje ne djeluje samo kao izvor informacija, nego kao infrastruktura konformizma i amplifikacije postojećih predrasuda. Šesto izdanje izvještaja o ljudskim pravima mladih u Republici Srbiji u 2024. godini pokazuje da su mediji i društvene mreže među ključnim izvorima informacija za mlade, ali i važni kanali kroz koje se reprodukuju stereotipi i negativni narativi o različitim društvenim grupama, što dodatno potvrđuje nalaze fokus grupa o njihovoj ambivalentnoj ulozi.¹²⁰

Politički diskurs se vidi kao posebno važan zato što održava stare podjele i daje legitimitet konfliktima iz prošlosti. Učesnici/e eksplicitno povezuju savremene političke poruke sa narativima „*kao 90ih*“, a neki veoma precizno opisuju lanac reprodukcije u kojem političari/ke plasiraju poruke, mediji i društvene mreže ih šire, a porodica i škola ih dalje ugrađuju u svakodnevni život. Takvo razumijevanje pokazuje da mladi nijesu samo pasivni primaoci uticaja, već da dio njih ima visoku svijest o strukturalnoj proizvodnji podjela.

Lokalna zajednica se pojavljuje kao dodatni filter: mladi, posebno dok su nesigurni, nastoje da se uklope u svoju okolinu. To znači da predrasude nijesu uvijek usvojene zato što su duboko

¹²⁰ Beogradski centar za ljudska prava, *Izveštaj o ljudskim pravima mladih u Republici Srbiji 2024* (Beograd: Beogradski centar za ljudska prava, 2025).

promišljene, nego često zato što je konformizam socijalno isplativiji od izdvajanja. Odatle i visoka osjetljivost na javno etiketiranje i moralizujući govor okoline.

Uloga škole, obrazovanja i institucionalne podrške

Škola i obrazovni sistem u nalazima imaju izrazito ambivalentan status. S jedne strane, učesnici/e ih vide kao potencijalno najvažnije mjesto za razvoj interkulturalnosti, jer upravo kroz školu, razmjene, vannastavne aktivnosti i akademske događaje dolazi do susreta sa drugima. Npr. programi razmjene, poput Erasmus-a, se spominju kao korisni jer omogućavaju direktan kontakt sa drugim kulturama, ali se istovremeno naglašava da su takve prilike nedovoljno dostupne svim učenicima/ama: „*Naša škola ima Erasmus program i ja i drugarica idemo, ali je to malo mesta, svi bi hteli da idemo*“. S druge strane, dominantan ton je kritičan: škole se opisuju kao nedovoljno aktivne, etnocentrične, formalističke i često pasivne kada je potrebno zaštititi učenike/ce od diskriminacije i nasilja.

Posebno je snažan obrazac raskoraka između onoga što škola formalno uči i onoga što stvarno radi. Učesnici/e govore da se na građanskom „uči o različitostima“, ali da škola ne staje u zaštitu učenika/ca kada ih vršnjaci/kinje maltretiraju jer su drugačiji. Time se institucionalna legitimnost ozbiljno podriava: poruka o toleranciji ostaje deklarativna, dok realna praksa ostaje inertna ili čak delegitimizujuća, naročito kada psiholozi/škinje i nastavnici/e umanjuju iskustva mladih koji prijavljuju diskriminaciju.

Ipak, nalazi ne idu u pravcu potpune delegitimizacije škole. Pojedinačni pedagog/škinja u srednjoj školi pojavljuje se kao vrlo važan pozitivan primjer. To znači da institucije mogu biti zaštitni faktor, ali samo kada unutar njih postoje konkretni ljudi koji aktivno stvaraju prostor za razgovor i podršku. Drugim riječima, problem nije odsustvo institucionalnog potencijala, već njegova neujednačena i nesistemska realizacija. Ovakva percepcija u velikoj mjeri odgovara i širim nalazima o niskom povjerenju mladih u institucije, gdje se obrazovni sistem i drugi akteri/ke često ne doživljavaju kao pouzdani zaštitnici/e od diskriminacije i nasilja. Time se dodatno produbljuje jaz između formalnih normi i svakodnevnog iskustva mladih¹²¹.

Takođe je važno da učesnici/e ne traže nužno više formalnih predmeta, već više smislenih prostora za dijalog. Razgovor, radionice i praktični programi djeluju prihvatljivije od dodatnog nastavnog

¹²¹ Ibid.

opterećenja. To sugerira da obrazovanje o različitostima neće biti djelotvorno ako ostane puko administrativno uvrštavanje sadržaja, bez participativnih i iskustvenih metoda. Ovdje se prepoznaje uloga nevladinih organizacija kroz neformalno obrazovanje, organizovanje dijaloga i radionica. Takođe se ističe da aktivnosti nevladinih organizacija nisu dovoljno promovisane, što ograničava njihovu vidljivost i dostupnost mladima.

Refleksije učesnika/ca pokazuju da same fokus grupe proizvode važan efekat: razgovor o ovim temama doživljava se kao rijetka prilika da se artikulišu iskustva i preispitaju stavovi. Učesnici/e navode da je diskusija bila „super“, „zanimljiva“ i „korisna“ jer se o ovim temama inače ne govori dovoljno. To je važan nalaz jer pokazuje da postoji latentna potreba za strukturisanim dijalogom, čak i tamo gdje stavovi ostaju podijeljeni.

Kada govore o promjeni, učesnici/e su iznenađujuće konkretni. Najčešće preporuke nijesu apstraktne moralne poruke, već razmjene, putovanja, projekti i redovne radionice. Razmjene se gotovo konsenzualno prepoznaju kao najbolji način smanjenja distance zato što spajaju ljude sa neposrednim iskustvom drugih, a ne samo sa informacijama o njima. Istovremeno, učesnici/ce pokazuju i realizam: učešće zavisi od dostupnosti mjesta, pokrivenih troškova i kvaliteta programa. To znači da oni promjenu ne vide samo kao pitanje dobre volje, nego i pristupačnosti i organizacije. Zanimljivo je da se u odgovorima ne pojavljuje snažno očekivanje da promjena nastane sama od sebe kroz „vrijeme“ ili individualno sazrijevanje. Naprotiv, promjena se uglavnom vezuje za konkretne susrete, dijalog i iskustveno učenje. To dodatno potvrđuje da su socijalna distanca i predrasude društveno proizvedene, ali i da se mogu društveno mijenjati kada se stvore uslovi za bezbjedan kontakt i smislenu vođenu razmjenu. Istovremeno, iz iskustava učesnika/ca proizlazi da kvalitet međugrupnog kontakta i osjećaj sigurnosti u velikoj mjeri zavise od reakcije školskih autoriteta i institucionalne podrške. Mladi navode i pozitivne i negativne primjere postupanja nastavnika/ca, pedagoga/škinja i stručnih službi, pri čemu podržavajuće reakcije doprinose osjećaju prihvaćenosti i sigurnosti, dok nereagovanje na vršnjačko nasilje i diskriminaciju dodatno normalizuje isključivanje i obeshrabruje izražavanje različitosti. Posebno je značajno da se nasilje i diskriminacija po nacionalnoj, vjerskoj ili drugoj osnovi ne doživljavaju kao izolovani incidenti, već kao problemi koji zahtijevaju jasnu, dosljednu i vidljivu reakciju škole i institucija. U tom smislu, učesnici/e ne vide promjenu samo kroz dijalog i kontakt, već i kroz stvaranje okruženja u kojem su zaštita od diskriminacije i institucionalna podrška stvarno prisutne.

Preporuke mladih odnose se na nekoliko važnih oblasti u školama i institucijama:

- Učesnici/e često ističu da bi škole mogle više da se uključe u ove teme. Ne samo kroz gradivo, nego i kroz otvorenije razgovore, radionice i konkretne primjere iz svakodnevnog života.
- Takođe se provlači stav da institucije ne reaguju dovoljno kada se dese slučajevi diskriminacije ili nasilja. Mladi imaju osjećaj da takve stvari često prođu bez većih posljedica, pa smatraju da bi trebalo da postoji jasnija i dosljednija reakcija.
- Više puta je pomenuto i da postoje razne aktivnosti i inicijative za mlade, ali da veliki broj njih uopšte ne zna za njih. Smatra se da bi te aktivnosti trebalo bolje promovisati kako bi bile dostupnije i vidljivije.
- Učesnici/e često pominju kampove, radionice, programe razmjene i druge vannastavne aktivnosti kao nešto što im pomaže da upoznaju različitosti na konkretniji i zanimljiviji način. Takva iskustva vide kao vrijedna jer omogućavaju direktan kontakt sa ljudima iz drugih sredina. Ipak, provlači se utisak da ove prilike nijesu jednako dostupne svima, kao i da se o njima ne govori dovoljno, pa veliki broj mladih za njih ni ne zna. Zbog toga se smatra da bi bilo korisno da ih ima više i da budu bolje promovisane, kako bi došle do šireg kruga mladih.

Diskusija rezultata

Ukupni nalazi ukazuju da među mladima u Srbiji ne postoji jednostavna podjela na „tolerantne“ i „netolerantne“, već složen raspored iskustava, uvjerenja i društvenih pritisaka. Deklarativna otvorenost i realna socijalna distanca često koegzistiraju u istim grupama, pa i u istim iskazima. Mladi mogu afirmisati različitost kao bogatstvo, a istovremeno reprodukovati stereotipe o migrantima, Romima ili LGBTIQ osobama. Mogu podržavati međugrupni kontakt, ali se kolebati pred intimnim odnosima i porodičnim pritiskom. Mogu prepoznati važnost slobodnog izražavanja, ali ga i dalje doživljavati kao rizično i nejednako dostupno.

Najvažnija tenzija javlja se između mikro-iskustava inkluzije i makro-konteksta osude. Tamo gdje postoji lični kontakt, podržavajući pedagog, otvorena fakultetska grupa ili iskustvo razmjene, distanca se smanjuje i različitost postaje normalizovana. Tamo gdje dominiraju konformizam okoline, politički narativi, slaba institucionalna zaštita i digitalno pojačavanje osude, različitost

ostaje sankcionisana. Drugim riječima, nalazi ne govore da su mladi nužno zatvoreniji od društva u kojem žive, već da se njihovi stavovi formiraju u stalnom sudaru između otvorenijih iskustava i zatvorenijih struktura.

U tom smislu, fokus grupe pokazuju i problem i potencijal. Problem je u tome što su predrasude i dalje društveno legitimne u mnogim kontekstima, a institucije često ne reaguju pravovremeno i uvjerljivo. Potencijal je u tome što učesnici/e vrlo jasno prepoznaju da kontakt, razgovor, iskustveno učenje i kvalitetno vođeni programi mogu djelovati transformativno. Zato se promjena ne može graditi samo na normativnim porukama o toleranciji, već na stvaranju uslova u kojima različitost postaje iskustveno poznata, društveno zaštićena i institucionalno podržana.

Ključni zaključci

Ukupni nalazi ukazuju da mladi u Srbiji identitet razumiju istovremeno individualno i kolektivno, ali da njegovo javno izražavanje često doživljavaju kao ograničeno društvenim normama, pritiskom okoline i strahom od osude. Direktni kontakt sa pripadnicima/ama drugih grupa pokazuje se kao najdosljedniji faktor smanjenja socijalne distance, naročito kroz školu, razmjene, putovanja, sport i neformalne susrete koji omogućavaju svakodnevnu interakciju i razvijanje međusobnog razumijevanja. Ipak, predrasude ostaju snažno prisutne prema Romima, migrantima i LGBTIQ osobama, često kroz racionalizovane stereotipe i oblike uslovne tolerancije u kojima se različitost prihvata samo dok ostaje „nevidljiva“ i ne narušava dominantne društvene norme. Isključivanje se ne pojavljuje samo na simboličkom nivou, već i kroz svakodnevno verbalno nasilje, fizičko uznemiravanje, ismijavanje i dugotrajno vršnjačko maltretiranje, posebno prema onima koji odstupaju od očekivanih obrazaca ponašanja i izgleda. Učesnici/e porodicu, politiku, medije i društvene mreže vide kao međusobno povezane izvore reprodukcije predrasuda, pri čemu društvene mreže imaju posebno ambivalentnu ulogu: one istovremeno omogućavaju kontakt sa različitostima, ali i pojačavaju konformizam, osudu i nekritičko usvajanje dominantnih narativa. Obrazovne institucije dominantno se percipiraju kao nedovoljno aktivne i zaštitnički orijentisane, iako pojedinci/ke unutar njih, tj. nastavnici/e, pedagozi/škinje i stručne službe, mogu imati značajnu ulogu u stvaranju sigurnog i inkluzivnog okruženja. Upravo zato učesnici/e najveći potencijal za promjenu vide u dijalogu, razmjenama, putovanjima i praktičnim programima koji omogućavaju stvarni susret i iskustveno učenje o različitosti, a ne samo formalno i teorijsko obrazovanje.

Preporuke

Na osnovu rezultata istraživanja može se zaključiti da mladi pokazuju potencijal za razvoj otvorenijih i inkluzivnijih društvenih odnosa, ali da su stereotipi, socijalna distanca i obrasci isključivanja i dalje prisutni u svakodnevnim interakcijama. U tom smislu, važno je razvijati dugoročne društvene i institucionalne mehanizme koji bi doprinijeli jačanju interkulturalnog razumijevanja i smanjenju distance.

1. Jačanje interkulturalnog obrazovanja

Nalazi ukazuju da formalno promovisanje tolerancije nije dovoljno bez prostora za interkulturalni dijalog i učenje o drugima na osnovu iskustva. Iz tog razloga, neophodno je razvijati interaktivne obrazovne programe koji podstiču kritičko razmišljanje, empatiju i saradnju među mladima različitih identiteta i društvenih grupa. Jačanju interkulturalnog obrazovanja mogu doprinijeti različite aktivnosti, kao što su radionice, debate, zajednički projekti i programi razmjene. Obrazovni programi trebalo bi da uključuju teme mira, ljudskih prava, društvene pravde i interkulturalnog razumijevanja, kako bi mladi od ranog uzrasta razvijali svijest o značaju različitosti, ravnopravnosti i nenasilne komunikacije.“

Dodatno, posebnu pažnju potrebno je posvetiti upoznavanju mladih sa kulturnom baštinom različitih zajednica u regionu, kako bi se razvilo bolje razumijevanje zajedničke istorije, tradicije i kulturnih vrijednosti. Takođe, važno je podsticati učenje jezika susjednih naroda i manjinskih zajednica, uključujući albanski, romski i jezike koji se govore u regionu, jer jezik predstavlja važan alat međusobnog povezivanja, razumijevanja i smanjenja socijalne distance među mladima.

2. Podsticanje direktnog kontakta među različitim grupama

Dugogodišnja istraživanja dokazuju da je direktan kontakt vrlo značajan u smanjenju stereotipa i socijalne distance, što potvrđuju i naši nalazi. S tim u vezi, preporučuje se organizovanje regionalnih tematskih omladinskih razmjena, zajedničkih kulturnih aktivnosti i prostora za međusobnu saradnju mladih iz različitih sredina. Direktna iskustva saradnje, putovanja i boravka u drugačijim društvenim i kulturnim sredinama mogu doprinijeti razvijanju empatije, promjeni perspektive i većem razumijevanju različitosti među mladima. Ovakve aktivnosti moraju staviti fokus na stvaranje sigurnih prostora u kojima mladi mogu otvoreno razgovarati o identitetu, diskriminaciji i osjećaju pripadanja bez straha od osuđivanja.

3. Veća institucionalna podrška inkluziji

Veliki broj mladih ukazuje na diskriminaciju u školama, na društvenim mrežama i u svakodnevnoj komunikaciji, ističući da institucije često ne reaguju adekvatno, a u brojnim slučajevima reakcija u potpunosti izostaje. Posebno je važno prepoznati ulogu škola, ne samo kao obrazovnih ustanova, već i kao prostora u kojima se oblikuju vrijednosti, osjećaj pripadanja i odnosi među mladima.

Iz tog razloga, potrebno je jačati kapacitete škola za stvaranje atmosfere koja je poštujuća, inkluzivna i sigurna za sve učenike/ce, bez obzira na njihov identitet, porijeklo ili društvenu pripadnost. To podrazumijeva dosljedno reagovanje na nasilje, diskriminaciju i govor mržnje, kao i razvoj jasnih protokola zaštite i podrške za mlade koji su izloženi isključivanju ili stigmatizaciji. Važno je dodatno osnaživati nastavno osoblje i stručne službe za prepoznavanje i adekvatno reagovanje na diskriminaciju, vršnjačko nasilje i digitalno nasilje, kako bi škole postale sigurniji i podržavajući prostori za sve mlade.

Pored toga, potrebno je:

- pojačati mehanizme zaštite od diskriminacije;
- unaprijediti saradnju između škola, roditelja i stručnih službi;
- obezbijediti veću podršku društveno stigmatizovanim grupama;
- razvijati školske programe koji podstiču međusobno poštovanje, empatiju i nenasilnu komunikaciju.

Ovakav pristup može doprinijeti stvaranju sigurnijeg i podsticajnijeg okruženja u kojem će se mladi osjećati prihvaćeno i ravnopravno.

4. Ogranizovanje kulturnih, naučnih, obrazovnih, umjetičkih i sportskih manifestacija

Kulturne i sportske manifestacije su posebno prepoznate su kao jedno od najvažnijih mjesta interakcije sa različitim kulturama. Zajedničke aktivnosti doprinose smanjenju stereotipa, a manifestacije ovog tipa mogu poslužiti kao neformalan prostor za saradnju, komunikaciju i razvijanje osjećaja zajedništva. Ovakve aktivnosti razlike stavljaju u drugi plan, jer se prioritet daje nekim drugim, zajedničkim ciljevima.

5. Razvoj medijske i digitalne pismenosti

U sve tri države gdje je ovo istraživanje sprovedeno, ističe se uloga medija i društvenih mreža u oblikovanju stavova mladih. Zbog toga, važno je razvijati programe koji će pomoći mladima da

prepoznaju manipulativni sadržaj i govor mržnje u digitalnom prostoru i pristupe mu sa kritičkim razmišljanjem. Pored razvoja medijske pismenosti, važno je osnaživati mlade da prijave i suprotstave se govoru mržnje, stereotipima i nasilju u digitalnom prostoru. Potencijal društvenih mreža, odnosno njihova mogućnost da povezuje ljude koji drugačije ne bi došli u kontakt treba da se iskoristi kao alat za promociju pozitivnih primjera solidarnosti, empatije, interkulturalnog dijaloga i društvene uključenosti.

6. Veća pažnja mentalnom zdravlju i osjećaju pripadanja među mladima

Nalazi ukazuju da mladi velikim dijelom osjećaju usamljenost, potrebu da prikrivaju djelove svog identiteta kako bi bili prihvaćeni i da ne pripadaju sredini oko njih. Iz tog razloga, važno je razvijati psihološku podršku za mlade, gdje bi mogli otvoreno da pričaju o svojim iskustvima i svom identitetu. Jačanje osjećaja pripadanja i samopouzdanja u vlastiti identitet može pomoći smanjenju socijalne distance i razvijanju društvene kohezije između marginalizovanih pojedinaca i društva kojeg su dio.

7. Potreba za daljim istraživanjima

Važno je bolje razumjeti identitet, socijalnu distancu i izvore predrasuda kako bi se umanjile razlike između mladih različitih identiteta. Da bi se došlo do većih saznanja u ovom pogledu, potrebna su buduća istraživanja, kvantitativnih i kvalitativnih metoda, koja će se fokusirati na prikupljanje podataka po pitanju različitosti i percepcije istih, ne samo među mladima, već među svim članovima društva.

Sprovođenje ovih preporuka zahtijeva saradnju obrazovnih institucija, državnih organa, organizacija civilnog društva, medija i lokalnih zajednica, kako bi se dugoročno razvijalo inkluzivnije i kohezivnije društvo.

Literatura

Akova, S. i Unal, G. T. (2021). „The Culture of Coexistence and Perception of the "Other" in the Western Balkans“. U: Akova, S. (ur.), *Studies on Balkan Studies II*, str. 241–262. Berlin: Peter Lang.

Albanian Helsinki Committee (2024). *Human Rights Barometer in Albania 2024*. Tirana: Albanian Helsinki Committee. Dostupno na: <https://ahc.org.al/wp-content/uploads/2024/07/Human-Rights-Barometer-Albania-2024.pdf>

Allport, Gordon W. (1954). *The Nature of Prejudice*. Cambridge, MA: Addison-Wesley Publishing Company.

Amnesty International (2023). *Amnesty International Report 2022/23: The State of the World's Human Rights – Albania*. London: Amnesty International. Dostupno na: <https://www.ecoi.net/en/document/2089405.html>

Anđušić, Anja (2025). *Monitoring Report on Hate Speech in Serbia (January 2024 – July 2025)*. Beograd: Reporting Diversity Network. Dostupno na: https://www.reportingdiversity.org/wp-content/uploads/2025/09/MRHS_SRB_FINAL.pdf

Bašić, Goran, Todosijević, Bojan, Marković, Ksenija i Zafirović, Jovana (2020). *Rezime deskriptivne analize istraživanja: Socijalni odnosi između etničkih zajednica u Srbiji*. Beograd: Institut društvenih nauka. Dostupno na: <https://idn.org.rs/wp-content/uploads/2024/10/REZIME-Socijalna-distanca-etnickih-zajednica.pdf>

Beck, Ulrich (2008). „Re-Inventing Europe: A Cosmopolitan Vision“. *Quaderns de la Mediterrània*, (10), str. 109–116.

Bennett, Milton J. (2017). „Developmental Model of Intercultural Sensitivity“. U: Kim, Young Yun (ur.), *The International Encyclopedia of Intercultural Communication*. Hoboken: Wiley.

Beogradski centar za ljudska prava (2025). *Izveštaj o položaju i potrebama mladih u Republici Srbiji 2024*. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava. Dostupno na: https://www.bgcentar.org.rs/wp-content/uploads/2025/11/Izvestaj-LJPM_2024

Berger, Peter L. i Luckmann, Thomas (1966). *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. Garden City, NY: Doubleday.

Bešić, Miloš (2022). *Obrasci i stepen diskriminacije u Crnoj Gori*. Podgorica: CEDEM. Dostupno na: <https://www.cedem.me/wp-content/uploads/2023/02/MNE-10.02.2023-2.pdf>

Bešić, Miloš (2023). *Etnička distanca u Crnoj Gori*. Podgorica: CEDEM. Dostupno na: <https://www.cedem.me/wp-content/uploads/2024/02/Etnicka-distanca-u-Crnoj-Gori-Decembar-2023.-2.pdf>

Burdiak, V. (2010). „Influence of Ethnic Stereotypes on the Development of Political Relations in the Balkans“. *Codrul Cosminului*, 16(2), str. 147–157. Dostupno na: https://biblioteca-digitala.ro/reviste/codrul-cosminului/16_codrul-cosminului_vol-16-nr-2-decembrie_2010-10.pdf

Centar za građansko obrazovanje (2023). *Ustanimo protiv diskriminacije, govora mržnje, mizoginije i drugih oblika digitalnog nasilja*. Podgorica: CGO. Dostupno na: <https://cgo-cce.org/programi/ljudska-prava/ustanimo-protiv-diskriminacije-govora-mrznje-mizoginije-i-drugih-oblika-digitalnog-nasilja/>

Council of Europe (2008). *White Paper on Intercultural Dialogue: Living Together as Equals in Dignity*. Strasbourg: Council of Europe. Dostupno na: <https://www.coe.int/en/web/campaign-free-to-speak-safe-to-learn/-/white-paper-on-intercultural-dialogue-living-together-as-equals-in-dignity-2008->

Čupić, Itana et al. (2023). *Doprinos očuvanju multinacionalnog sklada među mladima*. Podgorica: Juventas. Dostupno na <https://juventas.me/publication/studija-libela-doprinos-ocuvanju-multinacionalnog-sklada-medu-mladima/>

European Commission (2024). *Albania 2024 Report*. Brisel: Evropska komisija. Dostupno na: https://enlargement.ec.europa.eu/document/download/a8eec3f9-b2ec-4cb1-8748-9058854dbc68_en?filename=Albania+Report+2024.pdf

European Commission (2025). *Commission Staff Working Document: Serbia 2025 Report. SWD(2025) 755 final. Accompanying the Communication on EU Enlargement Policy*. Brussels, 4 November 2025. Dostupno na: https://enlargement.ec.europa.eu/document/download/6e68ce26-b95b-48e1-921a-c60c12da8f00_en?filename=serbia-report-2025.pdf

European Commission against Racism and Intolerance (ECRI) (2024). *Fourth Report on Serbia*. Strasbourg: Council of Europe. Dostupno na: <https://rm.coe.int/fourth-ecri-report-on-serbia/1680b06413>

Fiske, Susan T. (2018). „Stereotype Content: Warmth and Competence Endure“. *Current Directions in Psychological Science*, 27(2), str. 67–73. DOI: <https://doi.org/10.1177/0963721417738825>

Friedrich Ebert Stiftung (2024). *Youth Study Albania 2024*. Tirana: Friedrich Ebert Stiftung.

Geertz, Clifford (1973). *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*. New York: Basic Books.

Goffman, Erving (1963). *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.

Hill, Ian (2006). „Student Types, School Types and Their Combined Influence on the Development of Intercultural Understanding“. *Journal of Research in International Education*, 5(1), str. 5–33. DOI: <https://doi.org/10.1177/1475240906061857>

Hysa, Dorentina (2025). *Monitoring Report on Hate Speech in Albania*. Tirana: Smart Balkans. Dostupno na: <https://smartbalkansproject.org/wp-content/uploads/2023/12/Monitoring-report-on-hate-speech-in-Albania-2025.pdf>

Kim, Young Yun (2009). „The Identity Factor in Intercultural Competence“. U: Deardorff, Darla K. (ur.), *The SAGE Handbook of Intercultural Competence*, str. 53–66. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications.

Lalović, Zoran (2025). *Društvene vrijednosti i otpornost mladih na polarizaciju u društvu: ekstremna i radikalna ponašanja*. Podgorica: Forum MNE. Dostupno na: <https://forum-mne.com/wp-content/uploads/2025/12/Otpornost-mladih-na-drustvenu-polarizaciju.pdf>

LGBTI ERA (2023). *Attitude towards LGBTIQ+ People in the Western Balkans*. Tirana: LGBTI ERA. Dostupno na: <https://lgbti-era.org/wp-content/uploads/2023/06/Analytical-Report-2023-LGBTIQ-Public-Opinion-Poll-Western-Balkans-FINAL.docx-compressed.pdf>

Lukić, Petar i Žeželj, Iris (2015). „The Role of Contact in Reducing Social Distance of Youth from the Balkans Toward Minority Groups“. *Primenjena psihologija*, 8(5), str. 415–432. DOI: <https://doi.org/10.19090/pp.2015.4.415-432>

Mahoney, Sally L. i Schamber, Jon F. (2004). „Exploring the Application of a Developmental Model of Intercultural Sensitivity to a General Education Curriculum on Diversity“. *The Journal of General Education*, 53(3/4), str. 311–334. DOI: <https://doi.org/10.1353/jge.2005.0007>

Ministarstvo ljudskih i manjinskih prava (2024). *Strategija za interkulturalizam i društvenu koheziju 2025–2028, sa Akcionim planom za period 2025–2026*. Podgorica: Vlada Crne Gore. Dostupno na: <https://www.gov.me/dokumenta/4309e328-e708-4857-8c10-481d2457930b>

Ministarstvo pravde (2020). *Socio-ekonomski položaj Roma i Egipćana u Crnoj Gori: Izvještaj istraživanja javnog mnjenja za 2020. godinu*. Podgorica: Vlada Crne Gore. Dostupno na: <https://www.gov.me/dokumenta/ac3e91ce-6f24-4aad-b648-70d51de2559e>

Ministarstvo prosvjete, nauke i inovacija (2016). *Strategija obrazovanja nastavnika u Crnoj Gori 2017*. Podgorica: Vlada Crne Gore. Dostupno na: <https://www.gov.me/dokumenta/2f53913b-5300-4dbf-9b96-2efa1180085f>

Mirković, Nikola et al. (2023). *Mladi između marginalizacije, radikalizacije i potencijala*. Podgorica: Centar za građansko obrazovanje. Dostupno na: <https://media.cgo-ccc.org/2023/08/Mladi-izmedju-marginalizacije-radikalizacije-i-potencijala-ONLINE-IZDANJE.pdf>

Muuss, Rolf E. (1996). *Theories of Adolescence*. 6. izd. New York: McGraw-Hill.

Ostojić, Valentina (2024). *Studija o mladima 2024: Crna Gora*. Podgorica: Friedrich Ebert Stiftung.

Pettigrew, Thomas F. i Tropp, Linda R. (2006). „A Meta-Analytic Test of Intergroup Contact Theory“. *Journal of Personality and Social Psychology*, 90(5), str. 751–783. DOI: <https://doi.org/10.1037/0022-3514.90.5.751>

Rapanta, Chrysi i Trovão, Susana (2021). „Intercultural Education for the Twenty-First Century: A Comparative Review of Research“. U: Maine, Fiona i Vrikki, Marianna (ur.), *Dialogue for Intercultural Understanding*, str. 9–26. Cham: Springer. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-030-71778-0_2

Todorović, Dragan M. (2019). „Tolerance, Multiculturalism and Interculturalism in the Balkans“. *Facta Universitatis – Series Philosophy, Sociology, Psychology and History*, 18(1), str. 1–14. Dostupno na: <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=776944>

Trepte, Sabine (2006). „Social Identity Theory“. U: Bryant, Jennings i Vorderer, Peter (ur.), *Psychology of Entertainment*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, str. 255–271.

United Nations Development Programme (2024). *Free and Equal in Albania: The Fight for LGBTI Equality*. Dostupno na: <https://www.undp.org/albania/stories/un-free-and-equal-albania-fight-lgbti-equality>

United Nations Development Programme (2024). *Study on Access to Justice in Albania*. Tirana: UNDP. Dostupno na: https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2025-04/access_to_justice_report_2024.pdf

United Nations General Assembly (2025). *Visit to Albania*. A/HRC/59/43/Add.1. Dostupno na: <https://www.ecoi.net/en/file/local/2126386/g2508595.pdf>

